

Odnos Hrvatske seljačke stranke prema Bosni i Hercegovini do 1928. godine

Tomislav Išek

Hrvatska pučka seljačka stranka (dalje: HPSS) formirana je na prvoj glavnoj skupštini 16. i 17. avgusta 1905. godine. Međutim, temelji stranke postavljeni su već 1897. g. kada je dr Ante Radić, stariji Stjepanov brat, štampao »Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu«. Počeci, dakle, datiraju od vremena kada seljaštvo faktično, i pored toga što je sačinjavalo ogroman dio stanovništva, nije imalo iole značajniju ulogu u političkom životu. Ali se već tada, kod S. Radića, kada je riječ o seljaštvu, susrećemo, u izvjesnom smislu, sa hiperbolisanim ocjenama kojima se ne mogu, ipak, oduzeti i crte realnosti.

Istraživanjem teoretskih stavova S. Radića, i ostalih faktora hrvatske politike koji se vezuju za djelovanje HPSS, Hrvatske republikanske seljačke stranke (dalje: HRSS) i Hrvatske seljačke stranke (dalje: HSS), može se postaviti i braniti teza da je za najznačajniju političku stranku hrvatskog naroda do 1928. g., njene vrhovne forume, i njenog vođu, tretman BiH toliko karakterističan da se na osnovu tog tretmana mogu sagledati i pozitivne i negativne strane nosilaca hrvatske politike, te uočiti mjesto i značaj BiH u određenom vremenskom periodu.

Zbog ograničene problematike ovog rada, ne bih se osvrtao na istorijat odnosa raznih faktora, prije svega političkih, koji su Bosnu i Hercegovinu pretežno tretirali kao objekt svoje politike. Isto tako, ne bih se upuštao u razmatranje faktora koji su učinili BiH tako privlačnom sa bilo kog aspekta.

U prilazu istraživanja nužno je, apriori, uvažavati činjenice, kao što su: pretenzije Austro-Ugarske Monarhije na ovom užem balkanskom području i praktične posljedice sukoba interesa oko BiH. Katoličko-hrvatski dio stanovništva u ovim dvjema pokrajinama bio je do 1878. godine, u odnosu na ostale podanike Monarhije, najmalobrojniji. Ta je proporcija zadržana i poslije okupacije. Još značajnije od ranije pomenutih činjenica je konstatacija da je, zbog odsustva izrazitijih društveno-ekonomskih determinata, osnovna karakteristika odnosa katolika i Hrvata prema ostalim konfesijama i nacionalnostima — odsustvo evidentnih suprotnosti.

Međutim, u toku austrougarske okupacije, sve do završetka prvog svjetskog rata, zbog temeljito izmijenjenih opštih prilika, nastupila je izrazitija diferencijacija na nacionalnim osnovama sa postupnim istiskivanjem vjerskog faktora kako kod katolika, tako i kod pravoslavnih.

Korijeni te polarizacije koja je iz decenije u deceniju bila intenzivnija (proporcionalno su rasle i suprotnosti u negativnom pravcu), što je najvažnije, imali su importni karakter. U stvari, riječ je o silovitoj penetraciji modernog kapitalizma kojoj su prodor političkih ideja bila propratna pojava.

Iz ranije izloženog nameće se i cilj rada: praćenje geneze stavova, a s tim u vezi, djelomično i djelatnost S. Radića, odnosno vodećih faktora hrvatske politike u toku više od dvije decenije — od 1904, do sredine 1928. godine.

Kod nas ne postoji historiografsko djelo o Hrvatskoj seljačkoj stranci ni, u strogo naučnom smislu, monografija o S. Radiću. To samo za sebe dovoljno govori o težini zadatka svakog onoga koji mu pristupa. Svojom ličnošću i sticajem okolnosti, S. Radić se našao na čelu jednog pokreta (naročito od 1918. g.), kome sadržinu nisu davala samo neriješena ekonomska pitanja. Bio je to prevashodno nacionalni pokret u naročito izraženoj političkoj formi. Ne preferirajući nijednu njegovu komponentu, tretirao bih ga (naravno u odnosu na BiH) isključivo kao politički. Ukazao bih još na to da je u ovom radu bilo nemoguće upuštati se u sve motive Radićevih, ponekad prividnih suprotnosti.

Jedna od determinanata BiH bila je njena — interkonfesionalnost, jer u tom pogledu »nema u BiH sasvim jedinstvenih kotara.«¹⁾

Za vrijeme austrougarske vladavine nastupilo je izvjesno pomjeranje, u odnosu na broj stanovništva svih konfesija i to na račun muslimana i u korist katolika, ali je nakon ujedinjenja »procenat stanovnika svih vjera ostao skoro isti kakav je bio pri slomu Austrije: pravoslavnih 44%, muslimana oko 31% i katolika 23%.«²⁾ Daleko bitnije od tog numeričkog procesa su klasno-ekonomska kretanja kako unutar njih samih, tako i između narastajućih nacionalnih grupacija. Stanovništvu u BiH bio je zajednički vomenuti import elemenata diferencijacije (ekonomskih, političkih i kulturnih) iz Beča, Pešte, Beograda i Zagreba, i osobenost orijentacije katolika, nacionalno hrvatski opredjeljivanih, na Beč, odnosno na Zagreb, pravoslavnih (koji su bili zahvaćeni istim procesom kao i katolici) na Beograd, i neopredjeljenost u masi muslimana. Proizilazeći iz primitivne i neizdiferencirane sredine, buržoazija koja se formirala u tom procesu svoje evropeizacije postajala je, u smislu nacionalnog opredjeljivanja klasno-socijalnog položaja, svjesnija nego snažnija. Bitno za razumijevanje opštedruštvenih kretanja na području BiH je utvrditi da je osnovna masa njenog stanovništva — seljaštvo — što se tiče ekonomskog egzistiranja, sve više zaostajala u odnosu na svoju buržoaziju, neminovno se krećući u smjeru pojačane pauperizacije.

Pojava prvih političkih organizacija u Bosni i Hercegovini (1898. g.) bazi-

¹⁾ *Rezultati popisa žiteljstva od 10. 10. 1910. g.* Sarajevo 1912. str. XLVIII.

²⁾ Pejanović Đ. *Stanovništvo BiH za posljednjih 100 godina (1840—1940)*. Pregled 1948. knj. 3, sveska 3, str. 194.

S obzirom na to da je među katolicima koji su živjeli na prostoru BiH bilo i onih stranog porijekla (Čeha, Nijemaca, Poljaka — 49.152), u ovom radu, kada je riječ o procesu nacionalnog osvještavanja, pod »katolicima, Hrvatima«, podrazumijevaju se oni kojima je maternji jezik bio hrvatskosrpski (385.009). Podaci uzeti prema *Rezultatima popisa žiteljstva u BiH od 10. 10. 1910.* Sarajevo 1912.

rala se na osnovama nacionalne diferencijacije, s napomenom da je tom procesu izvanredno mnogo »kumovala« austrijska politika.

Procesom diferencijacije bilo je zahvaćeno, pored pravoslavnog, te muslimanskog, i katoličko stanovništvo. Za razumijevanje odnosa odlučujućih faktora hrvatske politike od 1918. g., treba istaći postojanje razlika u ekonomsko-političkom razvoju hrvatskog elementa u BiH i u Hrvatskoj. Malobrojni dio buržoazije BiH katoličkog, odnosno hrvatskog porijekla u odsustvu autohtonog, kontinuiranog razvoja i zbog specifičnih ekonomsko-političkih odnosa Pešte i Beča, za razliku od ostale dvije vjerske nacionalne grupacije (od kojih je za jednu rečeno da se poistovećivala sa istovjericima iz Srbije, a za drugu — muslimane — da je postepeno postojala »quantité négligeable«) bio je upućen na Beč. Prema tome, bilo je dosta faktora koji su utjecali na raslojenost hrvatskih redova, a, prije svega, to su: pomenuti utjecaj zvanične politike Beča, i djelatnost, ne toliko brojne, koliko aktivne, mlade hrvatske inteligencije.

Stjepan Radić je svoje nazore i politička rješenja formirao u vrijeme kada je propast Monarhije i ogromnoj većini njenih protivnika bila daleko više vizija nego bliža budućnost, a kamoli realitet. Razvijajući se uporedo sa strankom, on nije mogao ni teorijski ni empirijski da prevaziđe stvarnost. Ta vezanost za realnost (iz koje se u periodu do 1918. rađalo idolopoklonstvo Monarhiji — tj. austrofilstvo) neće biti prisutna u kasnijem vremenu.

Za period do konca prvog svjetskog rata, pa i nešto kasnije, u stvari, ne može se govoriti, u užem smislu, o koncepcijama HPSS koje se odnose na BiH. Stavovi i djelovanje stranke bili su objektivno uslovljeni njenom stvarnom pozicijom i realnom perspektivom. Osnivači stranke, prije svih, braća Radići, svojim »Seljačkim naukom«, prvenstveno hrvatstvom, povezanim sa izvjesnim elementima socijalnih zahtjeva, »tražeći ostvarenje ekonomske slobode i političkog uticaja za seljačke mase«,³⁾ bili su upućeni na Hrvate uopšte, pa time, indirektno, i na BiH.

Smatram da je za razumijevanje suštine djelatnosti S. Radića, a kasnije Hrvatskog bloka, naročito Hrvatskog narodnog zastupstva nužno istaći ono elementarno što će biti u osnovi svakog stava i akcije tih faktora politike hrvatskog naroda, kojima će on biti na čelu do svoje smrti, a to je jasno i nedvosmisleno istaknut imperativ unesen u deklaraciju iz 1904. g.: »Stvaranje jedinstvenog hrvatskog naroda«. ⁴⁾ Iz ovoga se može vidjeti i polazište i ishodište politike HPSS — HRSS — HSS i svih ostalih političkih činilaca koji su iz nje proizlazili.

Kada se u totalitetu ocjenjuje ličnost S. Radića, onda se njegova gledišta do 1918. g. dijametralno razlikuju od onih formiranih poslije ujedinjenja pa sve do pred kraj života. Ti se stavovi moraju prosuđivati u kontekstu položaja seljačkih masa koje, iako čine 85% hrvatskog stanovništva, nisu realan faktor politike; zatim perspektive okupljanja hrvatskog naroda i realnosti jedne Monarhije, kao i jednog nematerijalističkog shvatanja savremenih istorijskih tokova po kojem je on proletarijatu, gradskom i seoskom, oduzeo sve njegove istorijske atribute (ovo polazište HPSS kao usko seljačke stranke, a ne kao klasne partije, — utjecalo je na njenu istorijsku efemernost).

Daleko bi odvelo razmatranje istorijskih komponenata Radićevog opredjeljenja za Beč, pa čak ako bi to rasvjetljavalo i odnos prema BiH, iz jed-

³⁾ *Istorija građanskih stranaka*, I deo, Beograd 1952, str. 217.

⁴⁾ *Ibid*, str. 221.

nostavnog razloga što bi to mogao biti predmet posebne radnje. Ali da bi se, bar donekle, shvatio njegov odnos prema relaciji Beč—Pešta, treba reći da se orijentacija ka Beču njemu više nametala nego što ju je on želio. Od dva zla on je odabrao, po njegovom shvatanju, manje. Predviđanje ujedinjenja Hrvata, Srba i Slovenaca pod žezlom Monarhije, tj. njegov austroslavizam, približavao ga je, prividno, frankovačkom trijalizmu. Solucija za političke krugove, u čije je ime govorio, koji su imali da biraju između Beča, Pešte, Beograda i Zagreba bila je, prema njegovom mišljenju i udruženi Hrvati sa Bečom, jer sa Beogradom, zbog njegove slabosti, ne možemo, a sa antiliberalnom Peštom ne želimo.

Ideolog HPSS Antun Radić nije se, kao brat mu, toliko bavio političkim rješenjima. Zamišljajući odnos Hrvatske prema BiH, anticipirao je 1905. g. politiku HSS karakterističnu za posljednje dvije godine djelatnosti S. Radića.⁵⁾

U dosad najranije poznatom stavu S. Radić je stavio do znanja da su Bosna i Hercegovina od naročitog značaja za hrvatskosrpske odnose, posebno u političkom smislu.⁶⁾ On je tada, čak, preporučivao **zajednički** prosvjetni i privredni rad ne samo pravoslavni i katolika nego i muslimana.⁷⁾

Koncepcije o politici koju bi trebalo voditi prema BiH ukazuju na nekoliko važnih momenata. S. Radić se zalaže ne samo za politiku »koja priznaje načelno Hrvatima i Srbima jednako pravo na zemlje« (u smislu ekonomsko-političkog uzdizanja njenog stanovništva) nego i za sprovođenje načela koja nameću »Hrvatima i Srbima dužnost, da bosansko hercegovački puk podižu kulturno i materijalno, da bude što prije kadar i sam odlučivati o svojoj sudbini.«⁸⁾

S. Radić u svojim predviđanjima uzima u obzir razne okolnosti. Na prvi pogled, takvo stanovište moglo bi navesti na pomisao da ono nije jednostrano. Međutim, evidentno je da su BiH, makar i u projekcijama, tretirane kao objekat hrvatsko-srpske politike (što se pokazalo tačnim), jer je bio i za soluciju da se »u slučaju, kad bi odluka ovisila samo o Hrvatima i Srbima, te zemlje podiele (spac. T. I.) među hrvatsko i srbsko državno područje.«⁹⁾ Ovi stavovi su međusobno protivrječni (tu će »osobinu« S. Radić i kasnije često ispoljavati), i na svojevrsan način su potvrda nerazumijevanja problema od strane S. Radića.

S. Radić 1908. g. izdaje jedno neveliko djelo,¹⁰⁾ koje po neodređenim i naglašenim idealističkim stanovištima unosi u sagledavanje njegovog odnosa prema BiH više konfuzije nego jasnoće. Ispoljavajući tada potpuno neshvatanje osnovnog obilježja razvoja ljudskog društva kao borbe klasa, tvrdi da

⁵⁾ »...nema govora, da bi ko na osnovu starine mogao otimati i drugim gospodariti... Što se tiče zemljišta, koje je nekada pripadalo hrvatskoj državi, (npr. što se tiče Turske Hrvatske, BiH), to se samo po sebi razumije da mi ne idemo za otimanjem i to već zato što mi ne sanjamo o 'velikoj Hrvatskoj...' zato se samo po sebi razumije, da se niko ne može siliti da u tu državu pristupi«. Prema *Seljačkom nauku*, str. 35.

⁶⁾ »...etnografski(su) BiH dakako jednako hrvatske i srpske, a politički tj. po narodnoj svijesti, do sada (1905) ne prevažu ni na jednu stranu«. *Hrvatska misao*. Zgb. 1905, sv. 3, str. 157.

⁷⁾ Ibid, godina IV, sv. 4, str. 184.

⁸⁾ Ibid, god. V, sv. 3, str. 161.

⁹⁾ Ibid.

¹⁰⁾ *Živo hrvatsko pravo na Bosnu i Hercegovinu*. Zagreb 1909. g., str. 60. (dalje: *Živo pravo...*)

je »živomu pravu izvor čovječja savjest i narodna svijest u isti mah, i takvoga prava nema i ne može biti, gdje se individualizam, nije razvio u nacionalizam i to unutrašnjem ujedinjenjem svih staleža jednoga naroda.«¹¹⁾

Za BiH 1908. g. bila je od posebnog značaja. Nesumnjivo je to, na svoj način, osjetio i S. Radić. On je nervom političara reagirao na potez iz Beča. Kada je riječ o njegovoj ličnosti, treba istaći još dvije stvari. Prvo, već do 1918. ispoljavao je osobinu koja će podvojiti ne samo njegove savremenike nego i one koji su o njemu pisali ili pišu, a to je sposobnost transformacije. Drugo, u »Seljačkom nauku« (str. 23) istaknuto je »da se smjer i rad HPSS neće i ne može ravnati po volji bilo kojega pojedinca... staleža... skupine ljudi«. I tada, a to će u novoj državi biti u praksi sasvim ostvareno, (mada je taj stav i dalje proklamovan), pod stavovima S. Radića mogu se shvatiti i stavovi stranke. Relacija bi se mogla postaviti i u obrnutom smjeru.

Aneksija BiH pružila mu je mogućnost da još jednom otvoreno potvrdi svoju prohabsburšku orijentaciju. Za period do kraja prvog svjetskog rata od primarnog je značaja proanalizirati tretman BiH u svjetlu carskog edikta od 8. 10. 1908. g. Isto tako treba konstatovati da je Radić svoj austroslavizam gradio upravo na ovom događaju. Panegirički se odnoseći prema Monarhiji, nijednog trenutka nije ispuštao iz vida odnos Hrvatske prema BiH. Očito je njemu taj splet okolnosti bio previše zamršen, pa je, lišen »Arijadnine niti«, došao u ćorsokak. Operirajući sa izvjesnim pravom Evrope na BiH, konstatuje »da je Evropa imala pravo i dužnost u BiH učiniti takav red, da svim njezinim stanovnicima bude siguran barem život i imetak.«¹²⁾ Očito je da bi takva formulacija bila isuviše neodređena, pa S. Radić, objašnjavajući činjenicu što je Monarhija dobila mandat na BiH na neodređeno vrijeme, misli da je to bila »očita namjera... da Evropa BiH preda trajno u vlast Habzburškoj dinastiji.«¹³⁾ Blagonaklonost prema Monarhiji koja je »prema Evropi u istinu izvršila svoju obavezu«, nije ga sputavala da bude prema njoj i — kritičan, jer je »u Bosni narod nezadovoljan, (što) rekoše i napisашe i to s punim pravom toliki Hrvati i Srbi, toliki Slaveni i Neslaveni, toliki prijatelji i neprijatelji n a š e (spac. T. I.) monarkije...«¹⁴⁾ Pošavši od mandatnog prava Evrope, preko realnog prava Monarhije, predviđa da »... sad nas Hrvate, kao narod, a Hrvatsku kao državu, čeka zadnja i najteža zadaća, da BiH ne samo uređenom uzdržimo, nego i zadovoljnom i sretnom učinimo.«¹⁵⁾ On misli da je prisutnost Monarhije na ovom području gotova stvar. U tome ne nalazi ništa istorijski neprihvatljivo. Na osnovu carskog edikta, podvlači da će »sve spomenute političke slobodine (koje je Franjo Josip obećao) učiniti od BiH najslobodniju zemlju u monarkiji.«¹⁶⁾ Programatski usvojenu fikciju hrvatskog državnog prava i konkretno primjenjuje, ne mireći se sa činjenicom da je Hrvatska mimoidena pri aneksiji, odnosno da hrvatski ban nije bio ni obaviješten, a kamoli saslušan. Naivno se tješeći, da iako »po hrvatskom pravu na BiH nema ni jednoga novoga pisanoga dokumenta«, nada se da »kao što naša dinastija i monarkija nije od Evrope dobila nikakvoga pisanog ovlaštenja, da si BiH pripoji... tako će i hrvatsko pravo na BiH...

¹¹⁾ Ibid, 11.

¹²⁾ Živo pravo..., 20.

¹³⁾ Ibid, 21.

¹⁴⁾ Ibid, 22.

¹⁵⁾ Ibid, 26.

¹⁶⁾ Ibid, 27.

bez ikakvoga posebnoga dokumenta pokazati toliku svoju snagu, da će to pravo priznati svi faktori.¹⁷⁾ Kada su u pitanju interesi Hrvatske, onda S. Radiću, u odnosu na ranije izložena prava Evrope i Monarhije na BiH, nije teško učiniti jedan verbalni »salto mortale«¹⁸⁾ i to unatrag. Nevjerovatno je sa koliko upornosti pokušava, pod svaku cijenu, da nađe zajedničke elemente za prisustvo i Monarhije i Hrvatske na ovom području. Kompleks odnosa i njihovo razrješavanje shvatio je (u pitanju BiH) kao mogućnost da se Hrvatska oslobodi zavisnosti od Pešte, jer će onda »tekar unutrašnja snaga hrvatskog državnoga uređenja i zemljopisnoga položaja Hrvatske početi snažno i neodoljivo djelovati na Bosnu.«¹⁹⁾ Ne vjerujući u uvjerljivost primjene hrvatskog državnog prava na BiH, kao pravne formule, nadao se da će ono djelovati efikasno u modificiranom obliku kao »hrvatska državna snaga koja izvire iz organičke veze s ostalom, carevinom . . ., iz zemljopisnoga položaja kojim Hrvatska Bosnu gotovo sa svih strana obuhvaća, i napokon iz banske časti i vlasti, koja je po svojoj tradiciji **istodobno jamstvo i za dinastiju i za narod**«²⁰⁾ (Podvukao T. I.). Pošto je ustvrdio da se istovremeno prisustvo Monarhije i Hrvatske u BiH ne isključuje, izuzetnu važnost pridavao je faktoru narodnosti, odnosno narodnom pravu koje, po njegovom mišljenju, s praktične strane ima najveću vrijednost. Podrobnije analizirajući etnografsku sliku BiH, mislio je da stanovnici BiH nisu poseban narod. Smatrao je da su jedinstven narod, ali ipak, prema političkom opredjeljenju izdiferenciran na jedne koji su usvojili hrvatske političke težnje, i druge, mnogobrojnije, sa srpskom orijentacijom, dok se treći drže po strani. Geneza ovog viđenja BiH u očima S. Radića, čini se, veoma čudna. Dok u početku utjecaj Hrvatske na Bosnu zamišlja kao jedan prirodan proces stapanja na temeljima višeg stepena privrednog i kulturnog razvoja seljačkog elementa (»Jugoslovenstvo« i »Sveslavenstvo«), dalje etape gradi na osnovama nekakvog primata hrvatskih elemenata u BiH koji je, maltene, *conditio sine qua non*, daljeg, ne samo razvoja nego i opstanka. U svakom slučaju ocjene Hrvata u BiH, koji su »bezuvjetno prvi i najvažniji element«, muslimana koji »imadu budućnost samo tada ako, čuvajući svoje vjerske svetinje, prigrlje hrvatsku državnu narodnu misao«²¹⁾ — su nerealne. Trudio se da mu rješenja ne nose epitet političkih zahtjeva, ali je u tome imao malo uspjeha. Bio je protiv podjele teritorija unutar Monarhije, protiv zaštite velikih sila, ali za privrednu i kulturnu saradnju Srba sa Hrvatima, za »sjedinenje«, svakako u sastavu Monarhije.

Insistiranje u pogledu opredjeljenja bosansko-hercegovačkog stanovništva na elementima »više vrijednosti«²²⁾ odnosno otklanjanje faktora većine, jer je bio svjestan da su Hrvati u BiH u manjini, nosilo je u sebi klice hrvatsko-

¹⁷⁾ Ibid, 28 i 29.

¹⁸⁾ Pošto je, po njegovom mišljenju, Bosna bila jezgro stare hrvatske države, »mnogo je uspješniji pozvati se pred monarkijom i pred Evropom na pozitivno hrvatsko državno pravo, koli u teritorijalnom, toli u ustavnom smislu i iz toga pozitivnoga državnoga prava izvesti pripadnost Bosne (Hrvatskoj) kao neumoljivu logičku posljedicu«. Ibid, 30.

¹⁹⁾ Živo pravo . . ., 36.

²⁰⁾ Ibid, 27.

²¹⁾ Živo pravo . . ., 54—55.

²²⁾ »Hrvati imadu (u BiH — m. o.) najviše seljaka svojih gospodara, najviše obrtnika, najviše činovnika i službenika svake struke, najviše akademski obrazovane inteligencije, . . . Hrvati su najorganizovaniji i kulturno najjači elemenat u Bosni«. Ibid, 58.

-srpskih nesporazuma oko Bosne i Hercegovine. U povodu razgovora o stvaranju bosanskog sabora, ispoljavajući strahovanje u pogledu prevage Srbije na ovom području, izjavio je »da bi mogla 'srpsko-turska većina' u bosanskom saboru... svoju prvu adresu da uputi u Carigrad i da (na osnovu toga) stvori zaključak da se Bosna oduzme ispod austrijske uprave«.²³⁾

Rezultanta Radićevih koncepcija o BiH ovog perioda mogla bi se ocijeniti kao protivrječna. Baziranje daljeg razvoja i napretka BiH na širim, zajedničkim »gospodarskim« i prosvjetnim osnovama, kao da je trebalo da u izvjesnoj mjeri znači ublaženje preferiranja hrvatstva, bez obzira na, po mišljenju S. Radića, eventualne njegove sadržajne prednosti nad ostalim nacionalizmima. Potcrtavanje, pak, hrvatskog nacionalnog faktora, na uštrb socijalne strane programa HPSS (predviđano je zadržavanje krupnog posjeda), neshvatanje imperativa razvoja svake buržoazije, posebno one u nastajanju, i bosansko-hercegovačke, koja se u prvom stadiju diferencira, odveli su ga do zahtjeva za potrebom ujedinjenja BiH sa Hrvatskom. Ovo stanovište izazvaće mnoge nesporazume nakon završetka svjetskog rata, jer su naši narodi u cjelini, pa i on sam, tokom tih nekoliko godina doživjeli velike promjene.

Mislim da ovom prilikom, pa ni uzgred, nije uputno naglašavati sve promjene koje je donio prvi svjetski rat i značaj Prvodecembarskog čina kako za naše narode, tako i za buržoaziju pojedinih zemalja. Bez obzira na osnovne zajedničke interese, koji su se postavljali kao uslov daljeg opstanka i napretka, u novostvorenoj državi daleko više su potcrtavane, riječju i djelom, državno-političke, ekonomske i kulturne specifičnosti naroda i krajeva. Najveće dileme stvorile su se oko toga kako uskladiti postojeće razlike i kako nastaviti zajednički život u jednakim uslovima. Sukobi i nesporazumi svih vrsta, prije svega ekonomski, pa zatim politički i ostali, manifestovani u borbi između buržoazija pojedinih naših naroda i pokrajina, a koji su posredstvom političkih vođstava mnogobrojnih stranaka prenošeni među narode, rađali su se zbog nesklada koncepcija i njihove, (ne)realizacije u osnovnim pitanjima Kraljevine SHS.

Jedno od tih pitanja, koje je bilo aktualno u toku cijelog perioda postojanja države stvorene 1. 12. 1918. g., bilo je nacionalno pitanje.

U vezi sa predmetom istraživanja, treba reći nešto o njegovoj veoma važnoj komponenti — Hrvatskom pitanju. Kao takvo, postavljeno je znatno ranije, ali se u uslovima krutog sprovođenja ortodoksnog centralizma krajnje zaoštrilo i u neslućenim razmjerama utjecalo na hrvatsko-srpske odnose, a time i na društvene, ekonomske i političke odnose Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije. Na njegovu intenzifikaciju, a posredno i na značaj, bez sumnje je utjecalo više faktora. Prije svega: način ujedinjenja, a zatim, u toku prve tri godine vođena borba oko uređenja i oblika novoformirane države. U ovoj fazi istorije Hrvatskog pitanja suština je više bila u njegovoj formalnoj strani. Međutim, vremenom, kako su se ispoljavale posljedice vladavine centralističko-monarhističkih i militarističkih krugova, suprotnosti su se sve vidnije ispoljavale.

I hrvatsko seljaštvo i njegov vođa doživjeli su korjenite promjene. Rat je predstavljao ogromno iskustvo u socijalnom smislu. Značaj promjena,

²³⁾ *Istorija građanskih stranaka*, str. 223.

uslovljenih ratom i kod hrvatskog seljaštva i S. Radića, je u kvalitativnim transformacijama kako u odnosu na pitanje države u cjelini, tako i BiH posebno. Novi elementi hrvatske politike: federalizam, republikanizam, samoopredjeljenje, pacifizam gotovo ni od jednog značajnijeg zvaničnog faktora nisu tumačeni, pa ni prihvatani, kao rezultat korjenito izmijenjenih uslova poslije 1. 12. 1918. g.²⁴⁾

Nije samo S. Radić evoluirao nego i stranka u cjelini. Ali, sve je to ocjenjivano kao demagogija, ekvilibristika, a ne nešto istorijski uslovljeno. Treba istaći da su razlozi takvog odnosa prema HRSS i S. Radiću dvojaki — subjektivne i objektivne prirode. Prvo, i vođ i stranka, bili su, od strane onih s kojima su bili u odnosu, opterećeni balastom negativnih ocjena, koje su donosili, a drugo, program stranke je u poratnim uslovima, eo ipso, postao jedna vrsta hereze.

Ujedinjenjem 1. 12. 1918. specifičnosti BiH su, u sklopu nerješivanih ili pogrešno rješivanih pitanja, još više došle do izražaja i nisu se mogle mehanički prevazići. Osnovna karakteristika formama prebogatog, a po rezultatima sterilnog, političkog života međuratne Jugoslavije, prema tome i BiH, su špekulacije sa vjerskim i nacionalnim opredjeljenjem izmiješanog stanovništva. Postojeće razlike među narodima, kako Kraljevine SHS, tako i BiH, potencirane su, ne toliko pojedinim zakonskim odredbama koje su proizilazile iz teorije integralnog narodnog jedinstva ili jugoslovenstva, koliko praktičnim posljedicama djelovanja vlasti. Rezultati tako vođene politike bili su zaoštavanje socijalno-ekonomskih razlika vjerski i nacionalno podijeljenog stanovništva.

Stalno u centru hrvatsko-srpskih odnosa, nastanjena izvjesnim brojem Hrvata, obuhvatana koncepcijama S. Radića i stranke, kojoj je on stajao na čelu, Bosna i Hercegovina bila je, i te kako, značajna komponenta tzv. Hrvatskog pitanja.

Moglo bi se reći da je svaka politička djelatnost od 1918. g. nosila usko partijsko obilježje. Broj nezadovoljnika bio je enorman, jer je samo vladajuća stranka mogla da zadovoljava interese svojih pristalica. Uprošćeno govoreći, u političkoj borbi dolazilo je do izrazitog podvajanja partija i njihovih pristalica na one koji su za Beograd, kao sinonim vlasti, ili Zagreb, kome je formula opstojanja postala »borba za ravnopravnost«. HRSS je u pogledu tretmana BiH sadržajno izmijenila svoje stavove. Od koncepcija HPSS nije ostalo gotovo ništa. Nepomirljivi Pribićevićev unitarizam afirmirao je centralizam u društveno-političkoj stvarnosti Kraljevine SHS. Na taj način je srbijska buržoazija dovedena u privilegovan položaj, a težnje hrvatske buržoazije su eliminisane u smislu ispunjenja državno-pravnih, političkih, a iznad svega ekonomskih zahtjeva. To je dovelo do opšte polarizacije, prije svega srpskohrvatskih, političkih vođstava, u koju su bili uključeni i slovenački predstavnici. Pristalice stranaka, vođeni isključivo inercijom političkog organizovanja, opredjeljivale su se prema politici vođstava.

Hrvati su u novostvorenoj državi bili heterogeno politički organizovani. Narodni klub u Beogradu, koji čine zastupnici Hrvatske stranke prava i Hrvatske zajednice (HRSS apstinira) do 28. 6. 1921. nije ostvario, ni približno,

²⁴⁾ Bukvalno niko nije htio da drži do Radićevih riječi izgovorenih u Narodnom vijeću 1918. g. »Vi ne vjerujete da je naš seljak prije rata spavao, da ga je istom rat nemilice prodrmao, probudio i učinio čovjekom«. S. Radić, *Put k seljačkoj republici*, str. 29.

rezultate koji bi mogli zadovoljiti kako pojedine političke prvake Hrvata, tako i masu pristalica dotadanje politike. Zato dolazi do jednog sociološko-političkog fenomena. Ogromna većina Hrvata i njihova politička vodstva, bez obzira na klasne i socijalne programske i organizacione razlike, nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava, prilaze HRSS. Najmnogobrojnija politička organizacija u Hrvatskoj doživljava preloman period u razvoju. HRSS je počela da se pretvara iz stranke u pokret. To široko grupiranje hrvatskog naroda, u cjelini, predstavljalo je početak traženja oslobođenja ugroženog hrvatskog nacionalizma u svim njegovim pojavnim oblicima.

Tokom vremena Hrvatsko pitanje se transformiralo i po obimu i po sadržaju. Odlučnim i višekratnim opredjeljenjem hrvatskog stanovništva, HRSS je dobivala mandat da govori u njegovo ime. Time je vodstvu HRSS pružena mogućnost da u ime hrvatskog naroda postavlja određene zahtjeve i, što je još važnije, pravi razne kombinacije.

Do donošenja Vidovdanskog ustava platforma političke aktivnosti HRSS bila je borba za praktičnu ravnopravnost u svim sferama života, a u granicama Banske Hrvatske. Upravo borba za ukidanje, odnosno otklanjanje postojeće neravnopravnosti, putem afirmacije malograđanskog hrvatstva, izgledala je hrvatskom narodu privlačna i u nacionalnom i u socijalnom pogledu. Ne prihvatajući centralističke osnove Ustava i monarhistički oblik vladavine, a zalažući se za federalizam i republikanstvo, kojem bit nije bila u formi nego u sadržini, postala je privlačna **svim Hrvatima u Kraljevini SHS.**

Zavisno od opštih prilika u Kraljevini SHS razvijali su se i stavovi HRSS prema BiH. Strogo uzevši, ne bi se ni moglo govoriti o koncepcijama u doslovnom značenju te riječi. Činjenica da organizovanog rada HRSS u BiH nema do potkraj 1922. g.²⁵⁾ ima izuzetan značaj. Za razumijevanje položaja i uloge HRSS uopšte mora se imati na umu da je do prvih izbora u Kraljevini SHS vođstvo stranke razrađivalo strategiju borbe.

Do 1918. g. stavovi HPSS, odnosno S. Radića o BiH imali su više deklarativan karakter i bili zasnovani, u priličnoj mjeri, na neubjedljivim argumentima. Ali od ujedinjenja, tačnije rečeno od vremena organizacione stabilizacije, podvlačim zbog istovetnog opšteg položaja Hrvata u tzv. Banskoj Hrvatskoj i Hrvata BiH koncepcije, i vođstva stranke i S. Radića, potpuno su transformirane u sadržajnom smislu. Regulativ sada postaje stvarnost, a ne »historijsko pravo«. Hrvati BiH organizaciono su se okupili sredinom 1919. g.²⁶⁾ Posredstvom svojih dviju glavnih stranaka, Hrvatske težačke i Hrvatske pučke, pokušali su na osnovama centralizma da lojalnim radom u Narodnoj skupštini ostvare svoje programske ciljeve.

Da bi se mogla poimati pozadina odnosa HRSS prema BiH i orijentacija Hrvata BiH, u početku prema Zagrebu, a kasnije isključivo prema HRSS,

²⁵⁾ Luka Đaković u radu: »Istorijski aspekt nacionalnosti u Bosni i Hercegovini«. Pregled 1967, br. 9, str. 211, piše da je »uskoro poslije ujedinjenja, (došlo) do naglog širenja Radićeve Hrvatske republikanske seljačke stranke, koja je kroz relativno kratko vrijeme (1920—1921) okupila gotovo sve Hrvate u Bosni i Hercegovini i tako dovela do likvidacije starih stranaka«. Do ovog procesa došlo je, ali nešto kasnije, oko martovskih izbora 1923. g. (Vid. Priloge Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, br. 3, str. 127—143). Isto tako ne bi objektivno mogla, u potpunosti, da opstane i tvrdnja da je u Bosni i Hercegovini »organizacija stranke provođena iz gradova, pri čemu su stari politikanti likvidiranih stranaka igrali glavnu ulogu«, (str. 211).

²⁶⁾ V. Priloge za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo, 1966. g. br. 2, str. 109—111.

treba istaći da je za taj proces bio odlučujući društveno-ekonomski položaj u Kraljevini SHS. HRSS se apstinencijom isključila iz bilo kakve međustranačke aktivnosti, a Hrvati BiH, posredstvom HTS i HPS, u borbi hrvatsko-srpske buržoazije našli su se potpuno po strani. Više posredno, usljed posljedica praktičnog djelovanja oblasti nego svojom željom, Hrvati su dovedeni, u pogledu svog socijalnog-ekonomskog položaja, na istu osnovu. Taj odnos bio je potenciran činjenicom da je podloga svim zahtjevima bio narastajući hrvatski nacionalizam. Tok tog procesa veoma je uočljiv praćenjem političke borbe.

Postupno se u odnosima vođstva HRSS prema BiH nazirala nova taktika koja će od zahtjeva za teritorijom BiH preokrenuti u zahtjev za organizacionim uključivanjem bosansko-hercegovačkih Hrvata u redove HRSS i pridobijanjem muslimana za borbu protiv vladajućeg hegemonizma.

Mogućnost vođenja takve politike bila je u velikoj mjeri ostvarena organizacionim radom simpatizera i pristaša HRSS. Sadržajni elementi bili su: samoodređenje i republikanizam.

Iako su obostrano, i sa hrvatske i sa srpske strane mnoga pitanja ostala otvorena, sporazum najodgovornijih političkih faktora nije se ni naslućivao. Da je, npr., S. Radić prema BiH bio uočljivo neodređen, može se, posredno, zaključiti iz više izvora.²⁷⁾ Odsustvo određenije koncepcija HRSS razumljivo je i s obzirom na organizacione poteškoće vođstva stranke. U BiH je Zemaljska vlada početkom 1919. g. zabranila »...rasprostranjenje zagrebačkih brošura sa proglasom za republiku od 31. 12. 1918, prilog Domu, organ HPSS br. 52, od 30. januara, kao štetne za državne interese u području BiH.«²⁸⁾ S obzirom na to da BiH nije bila ni zahvaćena izbornom agitacijom za Ustavotvornu skupštinu, da su zborovi HRSS bili zabranjeni,²⁹⁾ a da mreža organizacija stranke nije bila u potpunosti sprovedena ni u Hrvatskoj, onda se za pomenuti period ne može govoriti o njenoj djelatnosti u BiH.

Postupno, uslovljeno realnim razvojem sveukupnog života Kraljevine SHS, vođstvo HRSS je postavilo kao primarni zadatak organizaciono okupljanje svih Hrvata. To je samo po sebi podrazumijevalo potrebu razrađivanja odnosa prema BiH.

Indirektna posljedica prvih poratnih izbora (28. 11. 1920. g.) bila je u tome što se u borbi za privlačenje u front anticentralista začeo jedan proces političke prirode koji je bitno utjecao na dalji odnos HRSS i njenog vođe prema teritoriju i stanovništvu BiH. Gotovo istovremeno među vođstvima dviju najvećih političkih stranaka Hrvata i muslimana ostvareno je približavanje, što će u toku desetak godina kasnije izrasti u jedan međuzavisan odnos koji je bitno utjecao na hrvatsko-srpske odnose u cjelini. Koncepcije HRSS prema BiH, u velikoj mjeri bazirane na odnosu vođstava HRSS - JMO, bile su zbog svog karaktera, uzrok mnogih sporazuma i nesporazuma oko životnih pitanja ne samo muslimana i Hrvata.

²⁷⁾ Radikalna »Srpska riječ« koja je izlazila u Sarajevu pisala je u br. 247, str. 1, iz 1920. g.: »...nejasno je pitanje sta oni (Radićevci — m. o.) razumevaju pod Hrvatskom. Da li današnju Hrvatsku ili Slavoniju ili još koju pokrajinu«. U istom smislu postavljali su direktna pitanja i glasila Hrvata BiH: *Hrvatska sloga* od 30. 12. 1920. i *Hrvatski težak* od 1. 12. 1920. godine.

²⁸⁾ Arhiv Socijalističke republike Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu: ASRPiH). fond Zemaljske vlade za BiH, 1919. g., br. 1126.

²⁹⁾ M. Marjanović, *Stjepan Radić*, str. 140.

S obzirom na to da je broj kao fakticitet u političkim odnosima u Kraljevini SHS imao, od donošenja Vidovdanskog ustava, sve značajniju ulogu, vođstvo HRSS, odnosno S. Radić nužno su morali početi da uvažavaju njegov značaj. Praktično se zabacuje zagovaranje postojanja prava Hrvatske na teritorij BiH, a obraća se pažnja na značaj opredjeljenja hrvatskog i muslimanskog stanovništva.

Od samog početka ovog novog kursa političke strategije, taktike i organizacione aktivnosti S. Radić je dosljedno podlijegao jednoj obmani. Polazeći u razradama koncepcija, ili u političkoj praksi, od realija, a ne mogavši se nikad »in ultima linea«, pomiriti s njima, postupno je počinjao da vjeruje u zamišljeni odnos snaga.

Djelatnost vođstva stranke, uslovljena najčešće odnosom političkih stranaka, te mnogobrojni istupi S. Radića, omogućavaju praćenje evolucije njihovih odnosa prema BiH. Kao prilog ranije izrečenoj ocjeni Radićevog odnosa prema stvarnosti, može poslužiti njegov krajnji subjektivistički komentar rezultata izbora od 28. 11. 1920. g. prema kome je muslimanska organizaciji tj. JMO »čisto hrvatska«.³⁰⁾

Konkretna aktivnost HRSS, prvih godina Kraljevine SHS, može se reći da nije imala neke veće dimenzije. Nove varijante u njenim stavovima, ispoljavane od 1921. g., kao što će se vidjeti, bile su uslovljene trenutnom konstelacijom stranačkih odnosa i gotovo da nikad nisu bile lišene ograničenog, u bilo kom pogledu, gledanja na osnovna pitanja naroda. Izrazio sam uvjerenje da je odsustvo koncepcija HRSS o BiH, i ostalim načelnim pitanjima koja su se ticala ne samo stranke, neposredno poslije rata, u stvari, bilo posljedica napora vođstva da učvrsti pozicije, da se konstituiraju kao politička snaga i pokušaja, kako je to često formulisano, da se dobije mandat od naroda.

Protivrječnost je jedna od vidno uočljivih karakteristika HRSS. Poznato je da Radićeva stranka nije učestvovala u radu Konstituante. Međutim, u širokim partijskim diskusijama nije ostala bez stava, pa se posredstvom njenog »Nacrta ustava« može rekonstruisati stav prema BiH. U »Nacrtu« se potcrtava nedefinisanost njenog statusa. Za razliku od Hrvatske, Srbije i Slovenije zajedno sa Makedonijom i Crnom Gorom, BiH je tretirana kao »poluplemenska i poluhistorijska domovina«.³¹⁾ U duhu stavova za afirmacijom samoopredjeljenja naroda, po »Nacrtu ustava HRSS« predviđalo se, što treba istaći kao pozitivno, da narodi sami odlučuju o svojoj budućnosti. Međutim, i dalje su nedostajali veoma važni elementi: način i sredstva realizacije. U stvari, HRSS je, nesvjesno, sa svoje strane, utirala puteve jednom kursu međunacionalnih odnosa koji će se postepeno kretati u smjeru isticanja sporednih, nevažnih razlika, a zanemarivanja onih, zajedničkih, egzistencijalnih faktora koji su mogli da čine sponu među Srbima, Hrvatima i Slovencima. Konkretno, u slučaju BiH, Srbi, Hrvati i muslimani opredjeljivali bi se za Hrvatsku ili Srbiju, faktično na osnovi vjerskoj ili prema državno-pravnim fikcijama, odnosno mitosima, što je sve, htjeli ili ne protagonisti takvih planova, vodilo podvajanju, a ne zbližavanju.

Način izglasavanja Ustava 26. 6. 1921. g. i ostale, u vezi s tim, propuštene prilike za afirmaciju stvorene jednakopravnosti, dovele su do udruživanja

³⁰⁾ *Slobodni dom*, 1920. g. br. 40, str. 3.

³¹⁾ Prema: F. Culinović, *Jugoslavija između dva rata*, Zagreb JAZU, Zagreb. knj. I, str. 328.

svih hrvatskih-političkih faktora u formi Hrvatskog bloka,³²⁾ dalje (HB). 30. oktobra 1921. g. na prvoj skupštini HB još jednom je, posebno, istaknuto da HRSS priznaje BiH pravo samoodređenja. Iako je početkom 1921. g. HRSS pledirala za rješenje problema BiH plebiscitom,³³⁾ potkraj iste godine HB je stao na stanovište koje je, svojom aplikacijom, posredno, značilo formalno inauguriranje procesa okupljanja Hrvata u cjelini.³⁴⁾ Tako usmjeravan razvoj odnosa političkih snaga trebalo je da sondira teren za ravnopravne pregovore vođstava Hrvata, Srba i Slovenaca. Poredba stanovišta HB i vođstva HRSS ukazuje na izvjesne razlike. One se mogu tumačiti kao prirodna posljedica nemogućnosti usaglašavanja zbog početnog stadija okupljanja političkih predstavnika hrvatskog naroda pod, svoje vrste, dominaciju HRSS. Ako bi se Radićeva gledanja na problem BiH promatrala izolovano, dobila bi se dosta pozitivna, ali iskrivljena slika.³⁵⁾ Međutim, sagledavanje nekih elemenata u kontekstu značajnijih događaja i procesa (kratkoća vremena da sve negativne posljedice centralizma izbiju svom snagom na površinu, neizdiferenciranost političkih koncepcija ostalih značajnijih stranaka, neizražajna homogenost hrvatskih političkih snaga, pa i nedovoljna angažiranost samog S. Radića,³⁶⁾ koji je već postajao *spiritus agens* hrvatskog političkog pokreta), ukazuju na to da su to još bila lutanja, odnosno traženje rješenja. Na tom putu počeo je, nedvosmisleno, da ističe dva faktora koji će docnije biti osnova svakog sporazuma hrvatskog političkog vođstva i svih drugih partnera: *humanost*, kao kategoriju bez koje se ne može ostvariti nikakva saradnja, odnosno čovjeka kao njen izraz, i *seljaštvo*³⁷⁾ kao osnovni faktor svake aktivnosti. Ti faktori neće biti pravilno tumačeni u svim slučajevima kada je pozadina, i humanosti i seljaštva, bila hrvatstvo. A to je bila gotovo redovita pojava.

Pojačana organizaciona aktivnost, krajem 1921. i u toku 1922. g., omogućavala je, do izvjesne mjere, raščišćavanje odnosa prema BiH. Na intenzivnije približavanje bosansko-hercegovačkih Hrvata, u početku, prema Zagrebu, kao političkom centru, a docnije HRSS-i prevashodno je utjecao, tako reći, identičan društveno-ekonomski, a time i politički položaj Hrvata Hrvatske i Hrvata BiH.

U odnosu na zaključke od 30. 10. 1921. g. HB je početkom 1922. na izvjestan način razradio stavove prema Hrvatima u BiH. Bosni i Hercegovini dat je izuzetan značaj samim tim što su smatrane »bitnim dielom hrvatskoga državnoga i narodnoga problema (pitanja)... hrvatsko-srpskog sporazuma.«³⁸⁾ Posebno treba istaći da se ta komponenta Hrvatskog pitanja o stanovištu HB »nema rješavati samo s gledišta hrvatskoga ili srpskoga nego u

³²⁾ V. Matković, *H. Hrvatska zajednica*. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji. Istorija XX veka, Zbornik radova, V. Beograd, 1963, str. 79. U HB HRSS je bila jedan njegov dio stranka »prima inter pres«.

³³⁾ *Slobodni dom*, 1921, br. 2. 1.

³⁴⁾ Stalo se na stanovište »potpune slobode Hrvatskog naroda, gdje god se on nalazio«. *Hrvatska sloga*, 241, 1.

³⁵⁾ Izvršno je uočavao značaj socijalnog problema BiH koji je »od svih pitanja koja nas se neposredno tiču, najteži... i... koji je ujedno sveukupni problem hrvatstva u svezi s problemom poslieratnog čovječanstva«. *Slobodni dom*, 1921, 46, 3.

³⁶⁾ Sam »otvoreno priznaje da je »malo pisao o BiH«. *Ibid*.

³⁷⁾ »...veliki narodni posao preuzima naše seljaštvo i to ne vikom: Bosna je hrvatska, Bosna ne smije biti srpska, nego svestranim svojim radom, koji svuda u Bosni širi tu svijest i spoznaju, da je najpotrebniji seljak«. *Slobodni dom*, 1921, 46, 3.

³⁸⁾ *Slobodni dom*, 1922, 43, 3.

prvom redu s obzirom na moralne i gospodarske interese toga našega osè-
bujnoga područja.«³⁹⁾ Iako je i ovaj stav bio, u priličnoj mjeri, načelan, uka-
zuje na pojavu nešto šireg tretmana BiH. BiH je priznavana posebnost u
odnosu na Srbiju i Hrvatsku, ali kao i u »Nacrtu ustava HRSS« nedostajala
su — realna, višestranu prihvatljiva, rješenja.

U ovom periodu davana su od strane odgovornih činilaca sa hrvatske
strane mišljenja o pitanjima koja se odnose na BiH. Tako je, npr., priznati
privredni stručnjak potpredsjednik HRSS Josip Predavec, s početka 1922. g.,
svojim prijedlogom pokazivao da unutar stranke u odnosu na BiH i dalje
nema nekih bitnije novih stavova, da je tu riječ, u stvari, o kompilaciji već
ispoljenih mišljenja.⁴⁰⁾ Kako je sporo tekla evolucija koncepcija, kako se
teško dolazilo do novih prijedloga rješenja, pokazuje i ocjena dodatka Pro-
gramu HRSS koji je odobren 13. avgusta 1922. g. Ponovno je istaknuta moral-
na(!), privredna i politička cjelina BiH, egalitet Srba i Hrvata. Od bitnog
značaja je nedvosmisleno isticanje nužnosti ostvarenja hrvatsko-srpskog spo-
razuma u BiH. Ovom prilikom pojavio se jedan, bar što se tiče BiH, potpuno
nov momenat. Naime, rješenje sporazuma pretpostavljalo se da se izvede
»posredovanjem Lige Naroda uz naročito priznanje prava samoopred-
jeljenja Bosne i Hercegovine.«⁴¹⁾ Objašnjenje ovog stava mo-
glo bi biti samo posredno subjektivno. To nije prvi put da se u vrhu HRSS
operira sa inozemstvom, kao putem i načinom rješavanja čisto unutrašnjih
rješenja. HRSS još nije bila toliko organizaciono spremna, još nije raspolaga-
gala mandatom naroda, da bi mogla nametnuti ili započeti pregovore. S druge
strane, to je bila potvrda nepovjerenja i nespremnosti HRSS da eventualno
stupi u pregovore sa NRS, strankom koja je dobila najviše glasova u srpskom
narodu. Eliminacija hegemonije, u svim pojavnim oblicima, bila je i ostala
osnovni postulat HRSS, odnosno HSS, i vođstvo je nastojalo da se za to
unaprijed osiguraju garancije.

Osim tih širih poteza stranke, usmjeravanih u pogledu rješenja bosansko-
hercegovačke komponente hrvatskog pitanja na inozemstvo, nije zapostavljen
ni rad u zemlji, konkretno BiH. Tu je, u stvari, riječ o već započetom pro-
cesu odnosa HRSS prema muslimanima BiH. Iako je intezifikacija tog odnosa
u BiH bila uslovljena razvojem sveukupnih odnosa, ipak je S. Radić somna-
bulistički predviđao da će »...u Bosni oko 70% muslimana glasovat za
HRSS.«⁴²⁾

Jedna analiza procesa pretvaranja stranke u pokret, analiza pozadine kur-
sa HRSS u pitanjima »sporazuma«, te rješavanja hrvatskog pitanja, u kojima
je BiH imala i te kako značajnu ulogu, zahtijevala bi detaljnije zadržavanje
na odnosima HB i HRSS. Ovom prilikom nužno je ograničiti se na konstata-
ciju da je 25. 11. 1922. predsjedništvo HRSS dobilo »...potpuno slobodne
ruke u razgovorima, pa i u pregovorima s predstavnicima srpskim.«⁴³⁾ Što
je to praktično značilo, jasno je bilo nakon drugih izbora 18. 3. 1923. godine.
Faktori hrvatske politike, posmatrajući odnose i ciljeve djelatnosti u cjelini,

³⁹⁾ Ibid.

⁴⁰⁾ Predviđao je, čak, tri rješenja »...ili da se tu sporazume Hrvati sa Srbima, pa u slučaju gubitka BiH ugovorom zaštititi interese Hrvata u BiH, ili ako to ne bi bilo moguće, moguć bi bio plebiscit; a treća je mogućnost da velike sile odluče naše granice. Prema *Hrvatskoj slozi*, 1922, 43, 2.

⁴¹⁾ *Temeljni nauk* ... 17.

⁴²⁾ *Slobodni dom*, 1922, 31, 3.

⁴³⁾ *Naša pravda*, nezavisan list autonomističkih muslimana, 1922/II, br. 108, str. 2.

malo su mogli da računaju na realizaciju svojih koncepcija bez organizovanog rada na terenu. Stoga su raznim kanalima, naročito u BiH postepeno (od 1923. g.) propagirani stavovi HRSS o finansijskoj politici i mirotvornosti. U masama takva politika je bila izvanredno privlačna, bez obzira na to što je ponegdje netačno interpretirana, neadekvatno shvaćena. Upravo izgledi za njenu primjenu bili su pokretač opredjeljivanja za anticentralistički HB, odnosno HRSS. Taj odnos je bio tako uočljiv da je S. Radić već otvoreno, mada indirektno, nagovijestio raskid sa »gospodom«. ⁴⁴⁾ Političke stranke bosansko-hercegovačkih Hrvata, Hrvatska težačka i Hrvatska pučka, bile su, nije pretjerano reći, jednim potezom S. Radića eliminisane sa područja BiH. ⁴⁵⁾ Njegova odluka da HRSS na izbore ide sama ⁴⁶⁾ bila je neopoziva, a to je za obje stranke, s obzirom i na njihove aspiracije, značilo fizički kraj. Ovaj potez, sa taktičkog aspekta, S. Radić je izvršno izveo. U procesu političkog konstituisanja Hrvata BiH do kraja 1922. g. hrvatske političke snage u BiH gotovo da su se identificirale sa HRSS. Dok je u vremenu do kraja 1922. g. za odnos HRSS prema BiH karakteristično traženje teoretskih rješenja, pred druge izbore u Kraljevini SHS to je odlučna i intenzivna organizaciona djelatnost. Bilans predizborne aktivnosti HRSS bila je njena potpuna afirmacija u hrvatskim masama. Od posebne je važnosti naglasiti radikalni zaokret HRSS prema BiH, naročito ako se poredi sa koncepcijama do 1918. g. Prema tzv. »Ustavu HRSS«, mogućnost realizacije priključenja dijelova BiH bila bi teško izvodljiva što se ilustrativno vidi iz reagovanja glasila HTS »Hrvatske sloge« prema kome je »Radić otvoreno priznao da BiH, a tako i Dalmacija nijesu hrvatske zemlje«. ⁴⁷⁾ Međutim, i dalje je zadržavana formula prebiscita, ali ga je morao odboriti »Sabor Hrvatske i Slavonije, dotično Dalmacije ili BiH«. ⁴⁸⁾ Očito je da se, kada je riječ o faktoru »hrvatstva«, radilo, bez obzira na to o bilo kojoj hrvatskoj političkoj stranci je riječ, o taktizerstvu. Razlika među njima bila je u tome što je »hrvatstvo« HTS ili HPS bilo usko, bosansko-hercegovačko, a HRSS-e šire, za većinu Hrvata, bez obzira da li žive u Hrvatskoj ili van nje, prihvatljivije, a time i primamljivije. Vođstva HTS i HPS ogorčeno se boreći za afirmaciju regionalizma, indirektno su doprinosili usmjeravanju Hrvata ka Radićevoj republikanskoj stranci. Vođstvo HRSS je suptilnom taktikom pokušavalo da, u očima stanovnika BiH, učvršćuje uvjerenje o njenoj posebnosti, ⁴⁹⁾ a, s druge strane, da do krajnosti intenzivira svestranu aktivnost među izbornicima na afirmaciju hrvatstva uopšte, a posebno njegovog seljačkog karaktera. Putem ta dva elementa, (nacionalno-socijalni), prelamali su se svi ostvareni zahtjevi za ravnopravnošću. HRSS je na taj način, u izvjesnom smislu, prerastala uskostranačke okvire. Intenzitet odnosa HRSS, a naročito S. Radića, prema muslimanima BiH uoči 18. 3. 1923. g., nije jenjavao. Naprotiv, pojačavao se i dobivao sve izrazitija

⁴⁴⁾ V. *Naša pravda*, 1922, 96, 1.

⁴⁵⁾ O pozadini tog procesa vidi opširnije u radu: *Aktivnost hrvatskih stranaka u Bosni i Hercegovini u izborima 1923. godine*. Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta Sarajevo, 1967, br. 3, str. 127—143.

⁴⁶⁾ S. Radić, Pristašama HRSS u BiH: »U Bosni će biti kutija Hrvatske Republikske ili Radićeve seljačke stranke, koja u Bosni ide posve Samostalno u izbore bez ikakvog obzira na gospodske grupe, bili to pravoslavni, radikalni, muslimanski begovi ili katolički fratri i advokati«, *Slobodni dom*, 49. od 2. 9. 1922. godine.

⁴⁷⁾ *Hrvatska sloga*, br. 60, 2. iz 1923. godine.

⁴⁸⁾ *Ibid.*

⁴⁹⁾ *Slobodni dom*, br. 12. str. 12. iz 1922. g. je pisao u ime svih Hrvata: »...mi kažemo: brate Srbine, nije Bosna ni tvoja, ni moja, nego je svoja«.

obilježja privlačenja pristalica JMO, ne u redove HRSS, već na stranu anti-centralističkih snaga. Ukratko rečeno, krajnji cilj, gledan sa aspekta HRSS, bio je ojačati blok. Predizbornom aktivnošću u BiH HRSS je, nasuprot Narodnoj radikalnoj stranci, hrvatskom pitanju u velikoj mjeri davala nove dimenzije.

Na osnovu izbornih rezultata,⁵⁰⁾ HRSS je, potisnuvši među hrvatskim izbornicima sve stranke, postala mandator hrvatskog naroda. Jedna formalna skupina političkih partija — HB, zamijenjena je neformalnim hrvatskim seljačkim pokretom, odnosno strukturalno izmijenjenom HRSS.

Hrvatsko narodno zastupstvo (u daljem tekstu HNZ), tj. predstavništvo hrvatskog naroda, koga su sačinjavali legalni izabrani zastupnici hrvatskoga naroda, na svojoj sesiji od 25. 3. 1923. g. potvrdilo je nepromijenjenost osnova svoje politike koja je indirektno obuhvatala i bosansko hercegovačke Hrvate.⁵¹⁾ Naglašavala se potreba sporazumijevanja, ali se odnos HNZ, i njegovog predsjednika S. Radića prema Hrvatima uopšte, i dalje manifestovao samo putem verbalnih stavova o »neprijepornoj Hrvatskoj« ili o »preogromnoj većini Hrvata« pod kojim treba podrazumijevati, s njihove tačke gledišta, bosansko-hercegovačke Hrvate i muslimane. Proces rješavanja hrvatskog pitanja, regulisanje pitanja BiH i ostalih aktualnih problema, odgovorni faktori hrvatske politike zamišljali su, u prvoj fazi, ne isključivo u akcionom angažovanju svojih mnogobrojnih pristalica, nego najprije u sporazumu anticentralističkih vodstava stranaka, a potom putem saradnje sa NRS — dakle sve putem partijske saglasnosti. Prije izbora jasno izdiferencirane političke stranke (NRS, JMO, HRSS itd.), u samim izborima još vidnije ispoljene, nerješavana ili jednostrano rješavana ekonomska pitanja faktično su potencirala jaz centralističkih i anticentralističkih orijentisanih stranaka. Svaka od pomenutih stranaka gledala je da u rezultatima izbora iskoristi svoju šansu, tj. poboljša pozicije. Ne ulazeći u podrobnija istraživanja pozadine motiva svake stranke, to je bio osnovni razlog što su se one unutar, tek formiranog, Federalističkog bloka (JMO, Slovenska ljudska stranka i HRSS), kao i NRS, brzo odlučile za međusobne pregovore.

Što se BiH tiče, karakteristično je, u pogledu postizbornih političkih odnosa, da se sa hrvatske strane pridavao izuzetan značaj orijentaciji muslimanskog i katoličkog življa.⁵²⁾ To se potvrdilo i u formulacijama »Markovog protokola«.⁵³⁾

BiH je dobila tretman i u tzv. »preduvjetima« »Markovog protokola«. Ono suštinsko što u vezi sa ovom temom proizilazi iz sadržaja rezultata sastanka, tada vodećih stranaka u Kraljevini SHS, je odnos HRSS, kao jednog od glavnih faktora Federalističkog bloka, prema BiH. Od prevashodnog je

⁵⁰⁾ HRSS je dobila ukupno 473.733 glasa ili 21,76% što joj je donijelo 70 mandata. *Statistika izbora narodnih poslanika 1923*, str. 144, odnosno 146.

⁵¹⁾ *Slobodni dom*, 14, 2. od 30. 3. 1923. god.

⁵²⁾ HNZ je na sastanku od 25. 3. 1923. izrazilo mišljenje da »...prvi put u povjesti Bosne stoje muslimanski i katolički Hrvati zajedno u velikom pokretu za novi tip socijalno pravedne (podvukao T. I.) te taj pokret već sada za sobom u vodstvu ima Bosni većinu sveukupnoga tamošnjega naroda...« *Slobodni dom*, Ibid.

⁵³⁾ Opširnije je ova problematika razmatrana u radu »'Markov protokol' i tretman Bosne i Hercegovine u politici 'Sporazuma' HRSS« koji će biti objavljen u »Godišnjaku društva historičara BiH«, br. XVII.

Vid. *Slobodni dom*, od br. 30, str. 4. od 17. 7. 1923. g. ili *Težački pokret* br. 24, str. 2. od 23. 7. 1923. g.

značaja da se razrješenje ekonomskih, kulturnih ili vjerskih pitanja postavljalo nešto šire; da njihovo rješavanje nije pretpostavljalo udovoljavanje uskih interesa HRSS, na primjer u Sloveniji ili JMO u Hrvatskoj. Ne bi trebalo nijednog trenutka stvari i odnose posmatrati izolovano ili ih apsolutizirati. Indirektno se može zaključiti da je vođstvo HRSS, kategorički se zalažući za podjelu »interesnih sfera« u Sloveniji, Hrvatskoj i BiH između SLJS, HRSS i JMO, u krajnjoj liniji, makar i posredno, afirmiralo realizaciju stranačkih pozicija. Za stanovništvo BiH posljedice djelatnosti HRSS zbog niza okolnosti (heterogenost FB, pozicija vlasti NRS, pasivistička taktika HRSS), gledane kroz »Markov protokol«, bile su svedene na nulu. Na skupštini u »Kolu« S. Radić je, osvrćući se na odnos beogradske krugove prema »Markovom protokolu«, zamjerio Ljubi Jovanoviću što nije pomenuo Bosnu, te izjavio: »Mi ne damo da Bosna bude Makedonija i radi Bosne neće moći doći do sporazuma.«⁵⁴⁾ Odnos HRSS prema BiH, bez obzira na to da li je riječ o njenom tretmanu opštih pitanja društveno-ekonomske i političke prirode, ili konkretnoj aktivnosti, bio je prožet hrvatstvom. Drugim riječima rečeno, uporno baziranje svih praktičnih poteza na uskim hrvatskim osnovama⁵⁵⁾ oduzimalo je djelatnosti potencijalne mogućnosti dosljednog prevazilaženja nacionalnih, vjerskih, pa i klasnih ograničenosti. Ako se relacija HRSS — BiH ocjenjuje u kontekstu odnosa HRSS — Narodna radikalna stranka, onda se uočavanjem prinuđenosti vođstva vodeće stranke hrvatskog naroda, ili FB u cjelini, na **taktiziranje**, a opredjeljenja vođstva NRS na **diktiranje**, implicite objašnjava jalovost stavova i njihove realizacije u odnosu na BiH.

Neprovođenjem odredaba »Markovog protokola«, u krajnjoj liniji nerješavanjem hrvatskog pitanja, S. Radić ne samo što nije prestao sa uvjeravanjima o odlučnoj opredijeljenosti većine stanovništva BiH,⁵⁶⁾ nego je, angažujući niz pravnih stručnjaka, pokušavao da formuliše nacrt »hrvatskoga državnog pravnoga programa«.⁵⁷⁾ Čitavu zamisao S. Radić je pobliže razložio u članku »O pravoj političkoj situaciji u Hrvatskoj i njenim zemljama.«⁵⁸⁾ I ovog puta, BiH su tretirane u kontekstu hrvatsko-srpskih odnosa. Prema S. Radiću »prava i nepokolebljiva odluka hrvatskoga naroda... traži podpunu nezavisnost Hrvatske... u konfederaciji sa Srbijom na osnovu sporazuma putem ugovora koji bi dao Sloveniji, BiH, Bačkoj, Banatu, Crnoj Gori i Makedoniji slobodan izbor, da plebiscitom odluče žele li ostati vezani za unitarističku i centralističku Srbiju, ili ući u federaciju sa miroljubivom i neutralnom Hrvatskom.«⁵⁹⁾ Ovako zamišljeno plebiscitarno rješavanje nacionalnog pitanja, pod uslovima daljeg produbljavanja razlika među narodima, u stvari, unosilo bi među njih još više disharmonije, nego što bi doprinosilo razjašnjenja-

⁵⁴⁾ *Naša pravda*, br. 6, 1. od 23. 5. 1923. g.

⁵⁵⁾ S. Radić je pisao da Hrvatska seljačka Zadrugna banka d. d. osnovana s proljeća 1923. g. uz sudioništvo i bosanskog saveza hrvatskih seljačkih zadruga u Sarajevu ima svrhu »da pomaže i jača hrvatsko (podvukao T. I.), seljačko zadrugarstvo«. *Slobodni dom*, od 8. 7. 1923. g. 33, 5.

⁵⁶⁾ »Sve je s nama, bez razlike vjere, i narodnosti što misli čovječanski, pak mi stoga možemo govoriti u ime celoga naroda na području bivših austrougarskih zemalja koje su na našem zajedničkom teritoriju«. *Slobodni dom*, 25, 3. od 11. 6. 1923. godine.

⁵⁷⁾ *Slobodni dom*, 25, 7. od 11. 6. 1923. godine.

⁵⁸⁾ Članak je objavljen u reviji »Near East«, a prenijeli su ga *Hrvat* od 18. juna i *Slobodni dom* od 20. 6. 1923. godine.

⁵⁹⁾ *Slobodni dom*, 26, 1. od 20. 6. 1923. godine.

vanju već postojećih suprotnosti. Ne mogavši, zbog nepromijenjenih partijskih odnosa, bilo šta konkretno izmijeniti, S. Radić je u svojoj nemoći, povodom prekida sa Beogradom, nesuvislo izjavio: »Mi smo Hrvati kulturni narod pa su i u Bosni svi gradovi naši... Mi Hrvati držimo Bosnu u svojim rukama.«⁶⁰)

Ne uspjevši realizirati odredbe »Markovog protokola«, vođstvo HRSS je povelu kurs ne jedne dalekosežno orijentirane politike, nego, može se reći, realističnije politike, te se rjeđe nude rješenja za izlaz iz krize u kojoj su se našli narodi Kraljevine SHS. Kao posljedica takvog stanja, produbljavaњem centralističkog antagonizma, i sada ne već tako kohezionog FB, sve razgrnatija djelatnost HRSS češće je dobivala epitete »antidržavnosti«, a katolici i muslimani, pristalice HRSS i JMO, sve su se više nalazile na istovetnim pozicijama.⁶¹)

Odlaskom u inostranstvo, S. Radić je, na osnovu odluka HNZ, donesenih 19. 8. 1923. g., dobio saglasnost da razvija diplomatsku aktivnost, odnosno da ostvari pravo samoopredjeljenja i za onaj dio stanovništva BiH koji se 18. 3. 1923. izjasnio za HRSS.⁶²) Od posebnog je značaja da se istakne da su vođstvo HRSS i HNZ i sam S. Radić, ne mogavši riječju i djelom uspostaviti konstruktivan odnos sa NRS, sve više uvjerali vođstvo te stranke u svoj nacionalni, hrvatski, ekskluzivizam.

Karakteristično je da je S. Radić, od ovog vremena, sve češće djelovao ne u cilju produbljavaња zajedničkih socijalnih interesa, nego u pravcu afirmacije brojnog faktora, kao činioca od posebnog značaja za razrješenje srpsko-hrvatskih nesporazuma.⁶³) Odranije započet proces uspostavljanja odnosa vođstva HRSS s hrvatskim dijelom stanovništva i pristalicama JMO, postajao je, zavisno od konstelacije partijskih snaga, sve intenzivniji. Pozadina mu je bila i ostala ista. Ojačati anticentralistički blok, tj. poziciju naspram NRS. Ovaj stav HRSS biće jasniji ako se zna da se u njenom vođstvu počela preferirati brojna snaga Hrvata. Samo time se mogu objasniti one njegove mnogobrojne izjave o muslimanima kao Hrvatima islamske vjeroispovijesti.

Od značajnijih poteza HRSS na opštem planu u 1924. g. treba spomenuti prekid apstinencije i pristup Seljačkoj internacionali. Odnosi faktora od utjecaja na rješenje opšte krize društva Kraljevine SHS (tu mislim na Opozicioni blok, NRS, Dvor i »drugog ustavnog faktora«), odvijali su se u relacijama koje nisu omogućavale njeno razrješenje.⁶⁴)

Kod S. Radića nisu se naslućivali neki novi elementi koji bi ukazivali na mogućnost radikalnijih pozitivnih promjena u rješavanju hrvatskog pitanja.⁶⁵)

⁶⁰) *Slobodni dom*, 27, 1. od 27. 6. 1923. godine.

⁶¹) »...Inače se opaža skoro svuda zblizavanje i bratimljenje muslimanskog i katoličkog življa, što uostalom nije slučaj samo ovdje (vrbaska oblast — m.o.) nego skoro svuda po celoj Bosni«. ASRBiH, fond Pokrajinske uprave za BiH 1923. Pov. br. 961. fol. 2; 8993, fol. 34.

⁶²) *Slobodni dom*, od 27. 6. 1923. godine.

⁶³) Ilustracije radi neka posluži podatak da je S. Radić novinarima u Londonu na osnovu tzv. narodnosne karte dokazivao da na prostoru od Mure do Drine inače samo pet kotara gdje živi 90% više srba nego Hrvata. *Slobodni dom*, 36, 4. od 29. 8. 1923. godine.

⁶⁴) Gligorijević Branislav, *O pitanju ulaska predstavnika HRSS u Davidovićeđu vladu i o krizi i padu te vlade*. Istorija XX veka. Zbornik radova VII, str. 345—406.

⁶⁵) Prema, ne baš pouzdanim i vjerodostojnim podacima službenog lista Mussolinijeve vlade »Il secolo« 9. 1. 1924. g. po Radićevom mišljenju riječ je »samo o tom, da povučemo granicu između Srbije i Hrvatske...«. *Slobodni dom*, 3. od 16. 1. 1924. godine.

Hrvatsko-srpski spor, bez obzira na postojanje niza neriješenih pitanja Kraljevine SHS, ostajao je za HNZ primaran problem. Jedan stav iz odluka VIII sjednice HNZ, održane 2. 3. 1924,⁶⁶⁾ posredno je upućivao na zaključak da se u krugovima koji su diktirali kurs politike hrvatskog naroda nije pojavljivala nijedna novija ideja u odnosu na dotad izražavane koncepcije.

BiH je od strane HRSS tretirana, i tada, ne kao geografsko-politička cjelina sa bremenom neriješenih problema, nego, posredno, uglavnom putem preko bosansko-hercegovačkih Hrvata — »pravih« i »muslimanskih«, odnosno njihovog uključivanja, kao faktora, u taktiku i strategiju HRSS.

Ono što je provejavalo u stavovima vodstva HRSS tokom 1924. g. je želja, ne toliko za pregovaranjem, koliko za sporazumnim radom. Bitno je istaći da se kod predsjednika HRSS i HNZ i dalje primjećivalo odsustvo konkretnijih rješenja hrvatsko-srpskih odnosa. Prema Nastasu Petroviću, koji je vladu i »drugi ustavni faktor« upoznao sa sadržinom razgovora koje je vodio sa S. Radićem, jasno je da je predsjednik HRSS tražio promjenu uređenja Kraljevine. Impresija koju je N. Petrović ponio bila je da će »to sve zavisi od sporazumnog rada i u vladi i u parlamentu«, te »da će se te posebnosti« u pogledu unutrašnjeg uređenja, odnositi... najviše na Hrvatsku i Sloveniju, i možda unekoliko i na Bosnu, ali to nije sigurno.«⁶⁷⁾ (Podvukao T. I.)

Uslovi za realizaciju ovako neodređeno koncipiranih stanovišta, prema S. Radiću, bili su izbori, revizija Ustava i zajednički duži sporazuman rad. Neusaglašeni odnosi HRSS i NRS, te iznenađujući pristup HRSS Seljačkoj internacionali i istovremeno pripremanje terena od strane S. Radića za prevođenje hrvatskog naroda na monarhističke pozicije s jedne, i dvolična politika NRS, s druge strane, daleko su više bili prepreka, nego mogućnost iznalaženja konstruktivnih rješenja. Ni među anticentralistički disponiranim strankama Opozicionog bloka nije bilo harmonije kao ni tokom 1923. ili početkom 1924. godine,⁶⁸⁾ pa je i to jedan od razloga odsustva novih rješenja koja bi se odnosila i na BiH. Odnos HRSS prema vođstvu JMO, njenim poslanicima i izbornicima i dalje je organizovano forsiran, te je na ovaj način relacija HRSS — BiH bila sadržajnija i sama po sebi značajnija od sporadično ispoljavanih neodređenih verbalnih stavova. Izjave S. Radića, bez obzira na njihovu vjerodostojnost, govore da se od strane faktora hrvatske politike, kada je riječ o opštem političkom kursu i politici »sporazuma«, i te kako vodilo računa o odnosu prema srbijanskom seljaku i opredjeljenju muslimana BiH.⁶⁹⁾

S. Radić je i na osnovu rezultata procesa opredjeljivanja dijela stanovnika BiH, ne samo u izborima nego i uopšte, za anticentralistički blok, davao

⁶⁶⁾ »...jednoglasno (je) dana predsjedništvu ovlast da ne mienjajući politike, a uglavnom ni načina borbe učini sve, da se sruši sadanja beogradska vlada i stvore daljnji preduvjeti za samoodređenje hrvatskog naroda.« *Slobodni dom*, 10. 1. od 5. 3. 1924. godine.

⁶⁷⁾ *Slobodni dom*, bez broja, od 22. 4. 1925. godine, str. 3.

⁶⁸⁾ Vidi kritičke ocjene S. Radića, *Slobodni dom*, 45, 6. od 5. 11. 1924. god.

⁶⁹⁾ Kada se S. Radić izjašnjavao o tolerantnosti prema srbijanskom seljaku, uvjerala da se ne može »biti drukčiji ni prema seljačtvu u Sloveniji... Crnoj Gori i Macedoniji, da ne spominjem BiH...«. Na pitanje »kako hrvatska borba djeluje na druge narode«, izjavio je: »Naša borba snažno djeluje na muslimane BiH...«. *Slobodni dom*, br. 3, strana 1. i 3. od 16. 1. 1924. g.

Vid. *Slobodni dom*, br. 37, str. 2. od 10. 9. 1924. i br. 38, str. 1. od 17. 9. 1924. g.

izjave kojim je sebe, HRSS i hrvatski seljački pokret, dovodio u teške situacije. Sve to će, pored njegove djelatnosti u inozemstvu, dovesti do stavljanja HRSS van zakona (23. 12. 1924. g.). Veoma važne su i posljedice takvih ocjena predsjednika HRSS na konkretne poteze stranke kojoj je stajao na čelu. Radić se zanosio ne samo odnosom muslimana prema federaciji HRSS — Hrvatska zajednica, kojoj po njegovom mišljenju spadaju »stvarno i svi Hrvati — muslimani«.⁷⁰⁾ nego i njihovim ulaskom u stranku.⁷¹⁾

»Pravda«, organ JMO u izbornim pripremama (za stranke najvažniji teren) takođe je tretirala odnos JMO i HRSS.^{71a)}

Kada je riječ o organizovanom djelovanju HRSS u BiH, nužno je uvažavati činjenicu da su se, prilikom izbora, na listinama nalazili kandidati i Hrvati i muslimani. Treba istaći da se ovdje nastojalo da se, donekle, prevaziđu vjerske razlike i protivrječnosti kao njihov nus-produkt.⁷²⁾ Umjesto da to za HRSS bude korak dalje u rješavanju nacionalnog pitanja, čiji je i ona bila sudionik, svodeći sebe na uskohrvatsko stanovište, a podvojivši nacionalno-socijalni rad,⁷³⁾ ona je u pogledu rješavanja hrvatskog pitanja — učinila korak natrag. Zavisno od prilike i trenutnih potreba, odnos muslimana BiH prema vođstvu HRSS postajao je sve manje neka vrsta vizije, a sve više stvarnost. Potcrtavajući da »pravo značenje toga pokreta (hrvatsko republikansko seljačkog — m. o.) nije toliko u prostranom području što ga je on zahvatio, i koji se neprestano širi, koliko u njegovoj dubljini«, istaknuto je da uz njega »sada stoji i 650 tisuća bosansko-hercegovačkih muslimana, koji su sada nacionalno Hrvati«.⁷⁴⁾ (Podvukao T. I.). Ove meditacije, ipak bliže utopiji nego realnoj ocjeni, i samo donekle objektivne,⁷⁵⁾ zasnivale su se na uprošćenom shvatanju da se »Bosna definitivno okrenula k Hrvatskoj«.⁷⁶⁾ Objašnjenje svega izloženog je u eklekticismu i nedosljednosti iznesenih rješenja.

Odnos HRSS i Hrvata BiH nije mogao da bude, u suštini svojoj, onakav kako su ga riječima definirali Radić ili HNZ. Mnogobrojne zajedničke komponente hrvatskog stanovništva BiH i Hrvatske gubile su svoju stvarnu vrijednost prvenstveno zbog toga što su deklarativni stavovi Radića, HRSS ili HNZ praktično bili ipak ekskluzivni, i što se kao takvi u Kraljevini uopšte,

⁷⁰⁾ *Slobodni dom*, br. 18, str. 3. od 30. 3. 1924. g.

⁷¹⁾ »...sve veći broj muslimanskih Hrvata pristaje ravno ili direktno uz HRSS«, *ibid.*

^{71a)} U broju 108, str. 1—3, od 10. 5. 1924. g. pisano je da HRSS »...namjerava u Bosni stupiti zajednički sa JMO«.

⁷²⁾ »Svaki onaj, koji kaže, da je pristaša HRSS, a ipak bi htio u našem pokretu lučiti nas na muslimane i katolike, on ne spada u HRSS. Ako netko ipak počne tako da govori i da radi, on je među nas zalutao, pa treba pokušati, da mu se dokaže, kako je na krivom putu, pa ako to neće da poprими, treba ga uputiti da ima političkih stranaka, gdje se ljudi organizuju po vjerskoj pripadnosti«. *Slobodni dom*, br. 18, str. 3. od 30. 3. 1924.

⁷³⁾ »HRSS u Herceg-Bosni hoće da ujedini sve, što nacionalno zajedno spada, pa da onda čitav hrvatski narod socijalno organizira na temelju moderne, demokracije«. *Ibid.*, 4.

⁷⁴⁾ »Pravo značenje hrvatskoga republikanskoga seljačkog pokreta«, *Slobodni dom*, 34, 2—3 od 20. 8. 1924.

⁷⁵⁾ »Srednje gorsko-kontinentalno područje (koje je činilo drugo od tri područja balkanske federacije: Bosna, Srbija, Macedonija i južna Bugarska, duboko je razderano srbskom imperijalističkom politikom, koja je od sebe za uvijek odbila i Bosnu i Macedoniju, te ne može biti govora o centralnoj velikoj Srbiji koja bi bila glavni faktor balkanske federacije.« *Slobodni dom*, 34, 3. od 20. 8. 1924.

⁷⁶⁾ *Ibid.*

ili u BiH, posebno, nisu mogli cjelishodno provesti u djelo. Potpredsjednik HRSS Josip Predavec je ovu protivvrječnost Hrvatskog pitanja apoditički potvrdio izjavom da HRSS »specijalno... interesira pitanje Hrvatske — pod tim se podrazumijeva Hrvatske, Slavonije, Dalmacije — i Bosne i Hercegovine.«⁷⁷⁾ U stvarnosti je to i do tada potvrđivano putem odnosa vođstava HRSS i JMO, te tretmana pristalica Spahine stranke. Izgleda da je naslućivana apsurdnost uskonacionalne osnove,⁷⁸⁾ ali praktično nije bilo ni pokušaja odvajanja od nje. Motivi za promjenu političke prakse gubili su aktuelnost zbog **neizvjesnosti** koja se podrazumijevala poremećajem odnosa partijskih snaga, iako bi, eventualna promjena, mogla biti i od koristi. »Gospodarski rad« među stanovništvom BiH, koji je trebalo da opredijeli to stanovništvo, a koji su svojevremeno proklamovali braća Radići, postepeno je potisnut u pozadinu i bio, u stvari, napušten. Od socijalno-nacionalne osnove programa HRSS koja praktično nikad nije bila integralna, ostala je samo njena nacionalna strana. Svega toga pristalice HRSS, seljaci naročito, nisu mogle da budu svjesne. Socijalno uskraćeni, a nacionalno ugrožavani spas vidjeli su u programu HRSS — koji je trebalo da se ostvari. Zato se ne treba čuditi zabludama i seljačkog i radničkog elementa, koje su se najočevidnije ispoljavale na sastancima HRSS.⁷⁹⁾

Nakon februarskih izbora 1925. godine, i birači i vođstva, ne samo HRSS i JMO,⁸⁰⁾ ostali su odlučno pod »plemenskim i vjerskim zastavama«.

Rješenje koje je HSS izabrala 27. 3. 1925. god. — odustajanje od dalje borbe za republikansku formu državnog uređenja, priznavanje Vidovdanskog ustava — u punoj mjeri je uvjetovalo njenu dalju poziciju. Mislim da je ovaj datum, s obzirom na izazvane posljedice i mogućnosti koje su za svagda pale u vodu, jedan od najznačajnijih u istoriji Hrvatske seljačke stranke.

HRSS je u odnosu na BiH postupno evoluirala. Ali ta je evolucija bila sama sobom ograničena, a time i negativna. Od pretenzija na teritorij i saznanja nužnosti proširenja narodnosne osnove, HRSS je došla do akcionog stava — ostvariti jedinstvo »pravih« i »muslimanskih« Hrvata (sic!). Ideja

⁷⁷⁾ Prema *Jutarnjem listu*, 4527, 1. od 6. 9. 1924. godine.

⁷⁸⁾ »... s poštenim i pravednim srbijanskim strankama, s Muslimanima iz Makedonije i sa Slovencima, pa s našim Muslimanima iz Bosne možemo imati i preko 200 zastupnika, tj. baš one dvie trećine, koje su potrebne da se ustav do temelja revidira ili promieni«. — S. Radić na skupštini u Prelogu — Prekomurje, *Slobodni dom*, 37, 2. od 10. 9. 1924.

⁷⁹⁾ Na zboru Radićevaca (u Varešu 29. 9. 1924. — m. o.) pozivani su radnici — »pristaše sindikalne organizacije, da se priključe HRSS, koja će znati najbolje širiti radničke interese... Član podružnice rudarskih radnika u Varešu Jozo Jurić... izrazio (je) želju da je voljan stupiti u pregovore sa delegatima Radićeve partije iz Sarajeva, jer da je ta stranka najbliža radničkom sindikatu i pozivao ih na pouzdanički sastanak...« ASR BiH, fond VŽ SO, Pov. 3217—102/1924.

U Liješnici, čisto muslimanskom selu kod Maglaja »muslimani — seljaci uviđaju da je JMO dobra, ali nema seljačkog programa, a zato je HRSS bolja«. *Slobodni dom*, 42, 9. od 15. 10. 1924. godine.

⁸⁰⁾ Od zajedničkog istupa HRSS—JMO nije ostalo ništa. S. Radić je izjavio da HRSS neće praviti »izborni kompromis ni sa srodnim strankama«, nego je stao na stanovište »da birani zastupnici, koji imaju dodirnih tačaka, naprave frontove zajednički«. *Politika* broj 5953, 3. od 19. 11. 1924. godine.

Spaho je u isto vrijeme nimalo uvijeno, rekao u intervjuu, da će JMO »Potražiti birače i među onima koji pristaju uz gospodina Radića. Nu, to nas... neće nimalo smetati, da poslije izbora nastavimo zajedno započeti rad za potpunu ravnopravnost i slobodu...« *Pravda*, 265, 1, od 21. 11. 1924. godine.

da se na ovaj način stvara hrvatska većina, a pomoću nje sporazum, uništavala je u korijenu svaki pozitivan rad. Time su S. Radić i njegovi saradnici stavili posljednju tačku na beskrajni »circulus vitiosus« — te sebe, hrvatski narod i ideju sporazuma doveli u ćorsokak. Zbog čvrste pozicije buržoazije, odsustva organizovanih klasno-progresivnih snaga i zabluda koje su iz svega toga proizilazile, Hrvati BiH i dalje su davali svoje povjerenje HRSS, kao što su ostali narodi davali povjerenje drugim buržoaskim strankama. Zbog uske osnovne taktike i strategije, kojoj je glavni elemenat bilo hrvatstvo, HRSS nije mogla da borbu za ravnopravnost protegne i na ostale narode. BiH je, ipak, bila samo dio tog, silnim protivrječnostima, rastrzavanog organizma, a Hrvati BiH, od njegovog stvaranja, njegov djelić.

S. Radić je, za vrijeme prekretničkih dana HRSS, u martu 1925, govoreći o genezi sporazuma, rekao da se »ne traži državopravna autonomija, već samouprava... (koju) treba udesiti prema praktičnim potrebama naroda.«⁸¹⁾

Vodstvo i pristalice HSS ipak su nalazili, u svom korjenito izmijenjenom položaju, poticaj za aktualizaciju političkog programa. Karakteristično je da se zastupnička aktivnost svodila, u tom pravcu, na dimenzije koje odgovaraju »snazi hrvatskog naroda i obćim političkim prilikama.«⁸²⁾ tj. da ni sada nije izlazila šire iz hrvatskih nacionalnih okvira. Direktno je to proizilazilo iz objašnjenja samog P. Radića o njegovoj izjavi 27. 3. 1925.⁸³⁾

Još značajnije u stavovima, da ne kažem koncepcijama, pa i u političkoj praksi S. Radića, i stranke u cjelini, je insistiranje na politici »narodnog sporazuma« zasnovanoj na jednoj novoj varijanti razrješavanja aktualnih problema. Očito je (S. Radić to nije ni krio) bilo odustajanje od dotadašnjih zahtjeva, ali je zato nedvosmisleno bio n a j a v l j e n novi kurs HSS koji se, vidjeće se to u 1927. i 1928. g., biti djelimično i realiziran. Tada se on, prema »Politici« od 17. 7. 1925. g., zadovoljavao »stvarnim sprovođenjem samouprava«.⁸⁴⁾

Koliko je u ovom za HSS novom periodu djelatnosti bila prisutna saglasnost riječi i djela, dovoljno je uporediti ranije pomenutu ocjenu zastupničke aktivnosti sa obavještenjem nakon sastanka HNZ od 27. 8. 1925. da »su jedni (zastupnici) krenuli u sjevernu i srednju i južnu Dalmaciju, drugi u zapadnu, i srednju Bosnu...«⁸⁵⁾ Međutim, jednog do kraja tolerantnog odnosa između tako reći suparničkih stranaka u BiH nije bilo. Upravo zbog toga, mnogi veoma važni potezi, naročito po svojim implikacijama, kao, npr., u pitanju kolonizacije, ostajali su neriješeni.⁸⁶⁾ Uopšte rečeno, u ovom periodu raznovrsni potezi koje su poduzimali hrvatski faktori (HNZ npr.), ostajali

⁸¹⁾ M. Dimitrijević, *Mi i Hrvati. Hrvatsko pitanje (1914—1939). Sporazum s Hrvatima*. Beograd 1939. g., 187. Dimitrijević je u pogledu datuma izjave i njene predaje »visokom nadležnom faktoru« kontradiktoran. Veli da je izjava izdiktirana 27. aprila, a predata 24. aprila...

⁸²⁾ *Slobodni dom*, 1925, 1, 4. od 6. 5. 1925. godine.

⁸³⁾ *Slobodni dom*, 3, 1. od 20. 5. 1925. godine.

⁸⁴⁾ M. Marjanović, *Stjepan Radić*, 158.

⁸⁵⁾ *Dom*, br. 18, 4. od 2. 9. 1925. g.

⁸⁶⁾ »Ministar P. Radić u sporazumu sa svojim podsekretarima (između ostalih Vlada Andrić — NRS — m. o.) izrađuje pravilnik po kome će se pitanja kolonizacije uputiti jednim zdravim pravcem... u pogledu Bosne nastaće mnogo intenzivniji rad«. *Slobodna štampa*, br. 2, 1. od 3. 9. 1925. g.

su više zamisli i prijedlozi, nego što su bili realizirani.⁸⁷ Vijesti koje su iz Bosne stizale vođstvu stranke u Zagreb i ministru P. Radiću u Beograd (u vrijeme RR koalicije), posredan su razlog da je »vodstvo HSS zatražilo u sporazumu sa Hrvatskim seljačkim klubom i svim seljačkim ministrima pod-punu i bezodvlačnu zaštitu seljačkog naroda od zuluma i nevaljalih činovni-ka...«,⁸⁸) i indikator karaktera odnosa HSS — BiH u ovo vrijeme.

Na osnovu izloženog, jasno se uočava odsustvo konkretnijih i odlučnijih stavova kako u pitanju rješenja opštih problema Kraljevine SHS, u pitanju srpsko-hrvatskih odnosa, Hrvatskog pitanja, tako i, što je za nas najznačaj-nije, odnosa HSS prema BiH.

Početkom 1926. g. Radić je poduzeo putovanje kroz BiH i prilikom prvog javnog zбора u BiH lansirao izjavu uvjeravajući i sebe i druge, »da bi Bosna bila svačija i ničija da u Bosni nije bilo Muslimana«. ⁸⁹) Opetovanim operira-njem sa muslimanima kao činiocima u razrješavanjima bosansko hercegovač-kog problema i Hrvatskog pitanja, S. Radić je potvrdio da HSS ne pretenduje na formalan prilazak muslimana u HSS nego na zajednički rad. Naspram ovom, u izvjesnoj mjeri podilazećem odnosu, unutar vođstva JMO, prove-javali su oponirajući stavovi HSS. Dok je Radić otvoreno afirmirao hrvatski nacionalizam, M. Spahi je primarna bila vjerska osnova, a jugoslovenstvo se javljalo, eventualno, kao krajnje rješenje.⁹⁰) Bilo bi jednostrano na osnovu ovakve taktike donositi ocjenu o S. Radiću, odnosno o njegovim koncepcija-ma. Takva politička praksa bila je negativna, ali i — odraz realnosti. S druge strane, retrospektivno ocjenjujući, ne bi trebalo prenebregnuti činjenicu da je Radić pravilno, u istorijskoj projekciji, uočavao izvanredan značaj duhovnog jedinstva i socijalnog faktora.⁹¹) Ispoljavani nesrazmjer riječi i djela trebalo bi tražiti u neshvatanju suštine klasne borbe kako od strane samog Radića, tako i HSS u cjelini.

Početkom 1926. g. S. Radić se počeo otvorenije sučeljavati sa posljedi-cama jalove, isključivo stranačke politike. Upravo zbog toga od ovog vremena datira — kada je riječ o rješavanju Hrvatskog pitanja, srpsko-hrvatskim od-nosima, a time i sudbini naroda BiH od strane HNZ i samog S. Radića — izričit zahtjev za provođenjem samouprave u opštinama, kotarevima i župa-nijama. Ukratko rečeno — od sada, pa do 20. 6. 1928. g. — to je osnovna značajka svih poteza s napomenom da su i dalje bili prisutni elementi dota-dašnje političke prakse — stranačke osnove. Politika sporazuma dobivala je nova obilježja i ne bi se moglo reći da se radilo samo o taktici. Dok je S. Radić ranije generalnu liniju hrvatske politike koncipirao uglavnom na osnovu svojih opažanja, sada se on, u Hrvatskom seljačkom klubu, i te kako

⁸⁷) Zbog akutnosti neriješenog invalidskog pitanja, HSK je stao na stanovište da se i u Sarajevu imenuje toliko viših invalidskih sudova koliko je potrebno. *Dom*, 26, 4. od 28. 10. 1925.

⁸⁸) Vidi, *Dom*, 5, 3. od 3. 2. 1926.

⁸⁹) *Dom*, 27, 5. od 4. 11. 1925. g.

⁹⁰) *Dom*, 6, 3. od 10. 2. 1926. godine.

⁹¹) »Ja stalno govorim narodu... da se Srbi i Hrvati nisu složili ni na temelju Dušanovog Carstva ni na temelju Tomislavljevog Kraljevstva. Ja sam svuda nadalje isticao da je naša zemlja geografski tako sastavljena da ima i gora i klanaca i gu-dura i da su one tako nezgodno ukrštene u unutrašnjost naše zemlje, da tu zemlju, ovu našu ujedinjenu državu, ne može niko držati nego samo složan narod, i to slo-žan unutra, složan, duhovno i socijalno sreden«.

Dimitrijević M., *Mi i Hrvati*, 191—192.

koristio poznavanjem osobnosti pojedinih krajeva zemlje, između ostalih i BiH, na osnovu izvještaja zastupnika HSS.⁹²⁾ Sa svoje strane zastupnici HSS su u BiH izbornike na sastancima predano upoznavali sa Radićevim tretmanom BiH.⁹³⁾

Pojedine, dosta rijetke istupe odgovornih ljudi iz vođstva HSS ili HNZ, a koji se odnose na BiH, treba neizostavno cijeniti i iz ugla trenutne političke situacije. U tom slučaju izvjesne ocjene⁹⁴⁾ će biti samo na prvi pogled neobične. Govoreći u Murskoj Soboti — novembra 1926 — obratio se prisutnima riječima »... vaše su teškoće velike, ali njihove su tamo (u BiH — m. o.) još veće, ... Tamo su seljaci sa tri vjere. Ima i katolika, pravoslavnih i muslimana, a još nisu spoznali da su braća.«⁹⁵⁾

S. Radić je, krajem 1926. g., predviđao i obećavao politiku koju će vođstvo HSS pokušati da realizuje 1927. i 1928. godine. Veoma je značajno primijetiti jedan elemenat, koji je u suštini značio promjenu u konceptima predsjednika HSS i HNZ — sve odlučnije (doduše na riječima) isticanje socijalno-ekonomskih faktora u nacionalnoj politici i zabacivanje vjerskog.⁹⁶⁾

Njegovo četvrto putovanje po Bosni i Hercegovini upravo je potvrda tih novih elemenata u politici »narodnog sporazuma«. Dok je njegov pohod u februaru iste godine bio u znaku aktivizacije veze tzv. »pravih« i »muslimanskih« Hrvata, sada je operirao mnogo više nego ranije sa Hrvatima-katolicima. Ova promjena uvjetovana je, s jedne strane uvjerenjem vođstva stranke i S. Radića u nemogućnost ostvarenja veze Hrvata kao cjeline sa muslimanima putem zajedničke političke djelatnosti, a s druge strane, spoznajom da će se samo stvaranjem jedinstvenog neformalnog hrvatskog narodnog pokreta moći izvojevati nacionalna ravnopravnost. Politika sporazuma ostajala je i dalje i te kako aktuelna. Ali, sada se isticala »velika linija zajedničkog rada Srba, Hrvata i muslimana u Bosni«. Izvjesni pokušaji harangiranja u srbijanskom dijelu stanovništva »kako je Radić Bosnu proglasio tobože samo hrvatskom«, ocijenjeni su u »Domu« kao »glupi«, »bezdušni«.⁹⁷⁾ Zabluda bi bilo i pomisliti da je to bila radikalna i principijelna promjena. U stvari, slobodnije rečeno, S. Radić je, što se bar taktike tiče, uvijek bio u punoj formi. U pripremama za izbore za oblasne skupštine, decembra 1926. g., »Dom« je, s ne malom dozom zadovoljstva, isticao »kako su gotovo u svoj Bošni postavljene sporazumno kandidatske liste seljačke stranke i Muslimana...«⁹⁸⁾ Razumjeti suštinu ovakve krivudave linije političke aktivnosti S. Radića i vođstva HSS, moguće je isključivo u kontekstu opštih međustranačkih odnosa, (ne) rješa-

⁹²⁾ Vidi *Dom*, 17, 3. od 28. 4. 1926. godine.

⁹³⁾ Na skupštini kotara Žepče i Maglaj I. Čelan i I. Pernar upoznali su prisutne sa izjavom S. Radića da je »Bosna kičma ove države pa da treba budno paziti, da kičma ne oboli, jer bi to značilo propast čitave države«. *Dom*, 30, 5. od 28. 7. 1926. godine.

⁹⁴⁾ P. Padić je pružao u Kiseljaku uvjerenja da »za saradnju i slogu sa Srbima mi smo bili i za vrijeme Austrije iz uvjerenja, da će nam obojima (Srbima i Hrvatima) biti bolje kad se budemo iskreno međusobno pomagali. To se može najbolje vidjeti u Herceg-Bosni, koja je srce države, i toliko je hrvatska koliko i srpska«. *Dom*, br. 41, od 13. 10. 1926. g.

⁹⁵⁾ *Dom*, 46, 1. od 17. 11. 1923.

⁹⁶⁾ Vidi stenogramске dijelove govora koji je održao u »Trebeviću« u Sarajevu 19. 11. 1926. o socijalnom gledištu sporazuma, organizaciji privrede i socijalnoj orijentaciji hrvatstva. ASRBiH, fond Velikog župana sarajevske oblasti, 1927, pov. 161, F/64.

⁹⁷⁾ *Dom*, 47, 2. od 24. 11. 1926. godine.

⁹⁸⁾ *Dom*, 50, 1. od 15. 12. 1926. godine.

vanja ekonomsko-socijalnih pitanja i politikanstva vodećih političara. Krupni događaji, kao što su izbori npr., bili su prava prilika za svakovrsne stranačke planove.

Početakom 1927. godine stavovi S. Radića i vođstva stranke bili su, i dalje, apsolutno zavisni od svakodnevnih tekućih problematika. Također je moguće konstatovati odsustvo jedne dalekosežnije, sveobuhvatnije koncepcije o relaciji HSS prema BiH. Odnos prema strankama (NRS, a naročito JMO), njihovim pristalicama, a kroz njih i prema neriješenim socijalno-ekonomskim pitanjima BiH, imao je, bez obzira na započeti proces pretvaranja HSS u narodnu seljačku stranku,⁹⁹⁾ partijski karakter. Tako, dok se s jedne strane u krilu HSS radilo na prevazilaženju vjerskih, pa, donekle, i nacionalnih razlika, s druge se strane, i dalje, političkom praksom, afirmirala stranačka ekskluzivnost. Primijenjena na BiH, ova protivrječnost značila je da su stavovi HSS i dalje, u osnovi, lišeni elemenata koji bi vodili ka njenom razrješavanju, korisnom i istorijski nužnom za njeno stanovništvo. S. Radić je lično ponovno dao dokaza da njegova evolucija od 1918. nije produkt trenutka. Na konferenciji oblasnih zastupnika u Karlovcu od 21. 2. 1927. rekao je da: »U politici sve što se tiče **teritorije zemlje** (m. o.) ide jako teško ili ... nikako ... Trebao je da dođe svjetski rat, da se cijeli svijet uzbuni, pa da se pitanje BiH konačno riješi: Sve (je) teško kad se radi o teritoriju. Zato naš temelj nije teritorij nego je narod.«¹⁰⁰⁾ Očito je da se pravilno stanovište na riječima, u pogledu tretmana teritorij stanovništva BiH, nije moglo podudarati sa političkim djelovanjem. Drugim riječima, usko stranačka osnova svake aktivnosti vođstava i njihovih sljedbenika, pa time i HSS, kojoj je posljedica bila afirmacija i — interpartijski rivaliteta, dezavuisala je svako, iole, ispravno teorijsko stanovište. Pretpostavke koje bi proizilazile iz toga upućivale bi na to da se daljna aktivnost HSS, koja je usmjeravana ka BiH, morala kretati između, u osnovi pravilnog, tretmana naroda BiH, i jalovih pokušaja da se nađe zajednički jezik između HSS, JMO i NRS.

Jednom digresijom želio bih samo skrenuti pažnju na to da bi uzroke negativne politike HSS u daljnjoj aktivnosti trebalo tražiti u neusklađenosti karaktera stranke tj. njenog izrazito mješovitog socijalnog sastava i taktike njenog vođstva. U postojećoj konstelaciji političkih snaga, položaja narodnih masa i radničke klase posebno, karaktera sistema vlasti, pozicije političkih stranaka, očekivati neka progresivna rješenja, kao što je to činilo vođstvo HSS, kako u odnosu na Bosnu, tako i na ostale dijelove zemlje, nije bilo ništa drugo do iluzija. I kada je zamišljao okupljanje seljačkog elementa u BiH, te stvaranje srpsko-hrvatske »seljačke većine«, S. Radić je žalio što se vođstvo JMO opredijelilo za Demokratsku zajednicu. Ne nalazeći izlaz iz galimatijasa ograničenog »socijalnog« i okrnjenog »nacionalnog« problema, pronalazio je spas u samoupravi. Konstatujući da »uprava ne valja jer nije u rukama naroda«, te da »kod nas (u Hrvatskoj) imamo samouprave i narod uglavnom sobom upravlja«, preporučivao je da »sad treba dati samoupravu

⁹⁹⁾ Ovom procesu transformacije stranke u suštini svojoj bio je cilj preferiranje, socijalnog, doduše usko shvaćenog, svedenog stvarno na seljaštvo, faktora, na uštrb nacionalnog.

Dr Stanko Šibenik, predsjednik Narodnog seljačkog kluba izjavio je da se »Narodna seljačka stranka ne osniva, ni na srbstvu, ni na hrvatstvu, ni na slovenstvu, ali svakomu ovomu garantira nepovredivost njegovih osjećaja«. *Dom*, 7, 5. od 15. 2. 1927. godine.

¹⁰⁰⁾ *Dom*, br. 2, od 23. 2. 1926. godine.

i Bosni«.¹⁰¹⁾ Euforično je dalje argumentovao svoje stavove: »Ja sam u vladi predlagao sve da se šume dadu narodu, da ih čuva i uživa. Te šume mogle bi riješiti čitavu gospodarsku krizu u Bosni, kad bi njima upravljao narod, dakako po zakonu, pa bi dohodke upotrijebio za škole, ceste, željeznice itd.¹⁰²⁾ Koliko je sve to bilo više utopija, nego bliža realnost, znao je, valjda, svako, izuzev samog Radića, koji je svoje pretpostavke uslovio: »Za čitav narod (podvukao T. I.) izvojtimo (spac. T. I.) pravicu.«¹⁰³⁾ Čini se da je, bez primjesa cinizma, zamijenio samo aktere procesa. Sve ove pretpostavke mogle bi se i shvatiti sa Radićevog stanovišta, jer su se približavali četvrti po redu izbori. U pogledu njihovog ishoda u BiH, on je bio optimista.¹⁰⁴⁾ Stoga je dozvoljavao sebi pravo da optimistički konačno predviđa i pretvaranje programa u stvarnost¹⁰⁵⁾ — dajući time, indirektno, ocjenu djelatnosti stranke na čijem se čelu nalazio preko 20 godina.

Verbalno insistiranje na potrebi afirmisanja samouprave na najširim osnovama, te politička djelatnost vođstva HSS, usmjerena ka muslimanima BiH, dijametralno su se razilazili. U članku »Narodna samouprava potvrđuje se i proširuje«,¹⁰⁶⁾ između redova, vidi se pravo stanje odnosa vođstava HSS i JMO i nastojanje S. Radića da pod svaku cijenu spriječi predimenzioniranje razlika, te želja da se stranačka masa što više »poštedi« od saznanja postojanja različitih političkih koncepcija. Kada je riječ o tretmanu veza Hrvata i muslimana u BiH, kod S. Radića se ispoljila još jedna (negativna) modifikacija. Počeo je zabacivati njihov istovetan društveno-ekonomski i kulturni položaj, kao osnovu konstruktivnih odnosa, a posizati za nebitnim činjenicama.¹⁰⁷⁾

Početkom novembra 1927. vođstava HSS i samostalne demokratske stranke, stvorila su stranačku snagu — Seljačko-demokratsku koaliciju (dalje SDK) — koja je, između ostalog, stavila u zadatak: reorganizaciju države i rješene Hrvatskog pitanja.¹⁰⁸⁾ Pored toga, u HSS nije napušten rad na afirmaciji samouprave u opštinama i oblastima.¹⁰⁹⁾ U Narodnoj skupštini HSS je, posredstvom svoga zastupnika iz Bosne dr Šuteja, pokušavala posrednim putem da utiče na uspostavu samoupravnih odnosa posebno u BiH.¹¹⁰⁾ U društveno-političkoj konstelaciji Kraljevine i BiH, došlo je do interesantne pojave. SDK je opozicijom svojom predstavljala veliku potencijalnu opasnost po sve svoje suparnike. Međutim, lišena stvarne vlasti — neprekidnim ponavljanjem utopističkih zahtjeva za depolitizacijom uprave, eliminisanjem koruptivnog stranačkog činovništva, željom da »treba narodu osigurati ob-

¹⁰¹⁾ Dom, 33, 3, od 27. 7. 1927. godine.

¹⁰²⁾ Ibid.

¹⁰³⁾ Ibid.

¹⁰⁴⁾ »Bosna je za izbore 11. rujna spremna, jer je našla veliku seljačku liniju, a ostala vjerna narodnoj liniji, hrvatskoj, srbskoj, slovenskoj.« Dom, 33, 4, od 27. 7. 1927. godine.

¹⁰⁵⁾ »A onda ćemo provesti svoj program, davši narodu samoupravu u občini i kotaru i oblasti.« Ibid.

¹⁰⁶⁾ Dom, 5, 2, od 30. 11. 1927. godine.

¹⁰⁷⁾ »Da su bosansko-hercegovački Muslimani pravi pravcati starosjedioci svi bez iznimke, kao što je ogromna većina Hrvata-katolika, a da se već zato moraju poštovati njihova prava i uvažavati njihovi interesi.« Dom, 51, 2, od 30. 11. 1927. g.

¹⁰⁸⁾ Čulinović F. Jugoslavija između dva rata, I, 291; Pribičević S., Diktatura kralja Aleksandra, 64—65.

¹⁰⁹⁾ Vidi Borba HSS za pravo naroda u bosanskim občinama, Dom, 51, 2, od 30. 11. 1927. godine.

¹¹⁰⁾ Ibid.

jektivnu stranački bezbojnu(!) državnu upravu, kojoj će zakoni biti glavna zapovijest i koja će biti u skladu sa načelima čovječnosti (humaniteta) i civilizacije¹¹¹⁾ — realno nije doprinosila niti mogla doprinijeti razrješavanju kompleksnih suprotnosti, kako ekonomske, tako i političke prirode. Usprkos tome, bilo je konkretnih pokušaja, krajem 1927. i početkom 1928. g., naročito na ekonomskom planu, i od strane Hrvatsko-seljačkog kluba i SDK da se pomognu ugroženi krajevi Hercegovine.¹¹²⁾ Nije prestajala ni aktivnost u Narodnoj skupštini, u kojoj je dr Bariša Smoljan podnio »Prešni predlog ili rezoluciju o prehrani.«¹¹³⁾ Ali ova dvovrsna aktivnost (konkretna, u vidu ekonomske pomoći, i politička djelatnost) bila je ograničena i svojim posljedicama. Ovo djelovanje nije nosilo striktno nacionalno ili socijalno obilježje. Od strane S. Radića na III sjednici SDK, 21. 1. 1928. g., to je bilo i podvučeno. Prema S. Radiću u Bosni i Hercegovini, (kao i u Dalmaciji) je »bila u opasnosti naša zajednička državna ideja i sama egzistencija naroda uslijed nesposobnosti vlade.«¹¹⁴⁾ Izvlačeći zaključak o poraznim posljedicama vladine izborne politike, posebno u Bosni, te na osnovu toga izražavajući sumnju »da se je činilo, da je u pitanju i sama moralna veza Bosne s našom državom«, S. Radić kao da pronalazi spasonosno rješenje u tvrdnji da »tu dolazi SDK da Bosnu sačuva, (podvukao I. T.) i spasi naš narod i državu (jer) nitko drugi nije kadar u ovoj državi to učiniti.«¹¹⁵⁾ Način i put koji se predviđao bio je tako radikaln, da u prvi mah iznenađuje. Što se tiče sadržine zahtjeva, mada dosta uopštenog, ipak se naziralo šta SDK traži. Nepomirljiv je bio stav »da državna administracija ne smije biti protunarodna ni na vrhovima ni u svojoj sredini, ni odozdo... Samoupravu moramo proširiti...«¹¹⁶⁾ Ono što začuđuje, je uslovljavanje izvršenja zahtjeva.¹¹⁷⁾ Može se reći da vođstvo SDK u ovoj svojevrsnoj isključivosti ipak nije zabacivalo potrebu narodnog sporazuma. Naime, saradnja sa srbijanskim strankama na načelima ustava države kakvu narod želi, bila je uslov svake političke aktivnosti SDK. U suprotnom »će biti borba i može biti takova borba kakovu ova država nije vidjela.«¹¹⁸⁾ Kod vođstva HSS i njenih partnera došlo je, u pogledu društvenih, ekonomskih-političkih konceptata i prakse, do veoma značajnih, bolje reći, radikalnih promjena. Ukoliko se u ovo vrijeme sve rjeđe može govoriti o koncepcijama S. Radića ili vodstva stranke, koje tretiraju kroz Hrvatsko pitanje i pitanja vezana za BiH, utoliko se sve više možemo sresti sa konkretnim prijedlozima koji se odnose na egzistencijalna pitanja upravo Bosne i Hercegovine.

Elementa za takav tretman BiH bilo je i ranije, ali uslovi za njihovu primjenu nisu bili sazreli. Ovdje je nužno samo konstatovati taj radikalni zaokret i skrenuti pažnju na to da se njegova pojava mora ocjenjivati u kontekstu svih društveno-ekonomskih i političkih kretanja, ispoljavanja u međupartijskim i interblokovskim odnosima prilikom stvaranja zajedničke države.

¹¹¹⁾ *Dom*, 54, 7, od 21. 12. 1927. godine.

¹¹²⁾ Vidi *Dom*, br. 2, 2, od 11. 1. 1928. godine.

¹¹³⁾ *Dom*, 11, 7, od 14. 3. 1928. godine.

¹¹⁴⁾ *Dom*, 4, 3, od 25. 1. 1928. godine.

¹¹⁵⁾ *Ibid.*

¹¹⁶⁾ *Ibid.*

¹¹⁷⁾ »Ili zadovoljiti narodne potrebe ili borba bez primjera«. *Ibid.*

¹¹⁸⁾ *Ibid.*

Bitno je, mislim, ukazati na pojavu, čini se, intenzivnijeg tretmana BiH, ali na jednoj potpuno novoj osnovi: ekonomska pomoć i problem samouprave. Dok je ekonomska pomoć koja je inicirana iz Hrvatske,¹¹⁹⁾ bila odraz nepovoljnog stanja bosanske, posebno hercegovačke privrede, kao i trenutno pojačanog stepena ekonomske ugroženosti (glad), dotle su ideje o samoupravi bile nešto kvalitativno novo. Značajno je da ta pitanja nisu tretirana kao dotada, samo u vrhu, nego su, naprotiv, pretresana na široj osnovi.¹²⁰⁾ Nove misli S. Radić je iznosio u starom, svom uobičajenom tonu. Kategorički najavljujući mogućnost realiziranja i novih stavova, realno je unosio nemir¹²¹⁾ među svoje protivnike i navlačio na sebe njihovu mržnju. Od posebnog je značaja bilo sve primjetnije odsustvovanje, dotad stalno isticane h r v a t s k e osnove svih zahtjeva. Sve više su isticana opšta zajednička načela. Isto tako, nagovještavane su, mada u Radićevom stilu, potreba i mogućnost prevazilaženja stranačkih okvira djelatnosti.¹²²⁾ Polazna osnova bilo je saznanje, u klasnom smislu, ograničenosti i nemoći HSS.¹²³⁾ Dotadašnja klasna isključivost bila je samo na izgled prevaziđena.¹²⁴⁾ Dosljedni antiklerikalizam zamijenjen je principijelnim deizmom, a sve to, povezano u jednom klasnom okviru, otkrivalo je jednu apsolutnu teoretsko-idejnu nedozrelost. Govor koji je S. Radić održao koncem maja u Dubrovniku mogao bi se smatrati **credom** politike koja se tih dana inaugurisala. Ideje o organizaciji države¹²⁵⁾ ponovio je i razradio u povodu svog 57-og rođendana, te neposredno pred svoju tragičnu smrt. Uvažavajući teritorijalne, privredne, socijalne i prosvjetne osobine, Kraljevina SHS trebalo je da bude organizovana na slijedeći način: »Prvo je jadransko-podunavska oblast, u kojoj bi bili svi prečanski krajevi bez Slovenije, a sa Crnom Gorom. Druga oblast srpsko-moravska, treća južna Srbija (Macedonija) sa starom Srbijom, četvrta Slovenija. Svakoj oblasti bi se prepustilo sve, što se tiče privrede (saobraćaja), kulture i socijalne brige. U Beogradu bi ostalo zakonodavstvo i egzekutiva samo u velikom, a svi zakoni, što sređuju život i saradnja prešli bi na oblast... Potrebno je da narod dobije sve u svoje ruke...«¹²⁶⁾

¹¹⁹⁾ Pomoć je išla posredstvom zagrebačkog odbora (oblasnog) čiji je predsjednik bio sam S. Radić.

¹²⁰⁾ Predstavnici osam prečanskih oblasti, među kojima: mostarske, travničke i bihačke, održali su početkom aprila 1928. god. konferenciju kojoj je bio cilj »da sve te oblasti poveže u zajedničkom radu, da se provedu načela za razvoj narodne samouprave«. *Dom*, 15, 1, od 11. 4. 1928. godine.

¹²¹⁾ »Ustav može da se prema iskustvu popravi, može da se do temelja promijeni. Možda odemo iz Beograda odmah ako cincari nastave tako dalje. Možda odemo na godinu dana, a možda i da se i ne vratimo... nikada u ovom obliku. Neka budu pripravnici na sve konzekvencije svojih zlodjela.« *Dom*, 22, 3, od 30. 5. 1928. godine.

¹²²⁾ »Administraciju državnu treba depolitizirati, a strančarstvo iz nje prognati. To je polovica zadatka. Veći je zadatak samouprave podići od općine do oblasti i potpuno ih izgraditi.« *Dom*, 22, 3, od 30. 5. 1928. g.

¹²³⁾ U Osijeku S. Radić je priznao govoreći o vremenu prije osnivanja SDK: »...HSS, koliko god je organizirana i jaka ona je bila još uvijek mala...« *Dom*, 24, 3, od 13. 6. 1928. godine.

¹²⁴⁾ »A mi sada, kako god smo seljački narod, kažemo, da treba da seljacima dođu i građani, oni k nama a mi k njima i radnici i onda mi činimo trojstvo, a trojstvo je u politici dobro, kao i u vjeri.« *Dom*, 24, 3, od 13. 6. 1928. godine.

¹²⁵⁾ »Cijela država treba da ima 4—5 oblasti. Svu svoju privrednu, socijalno-zdravstvenu brigu, pa najviše kulturne brige treba prenijeti na samouprave.« *Dom*, 22, 3, od 30. 5. 1928. godine.

¹²⁶⁾ *Dom*, 24, 2, od 13. 6. 1928. godine.

Forma i sadržina ovih koncepcija govore dosta same po sebi. Sudbina S. Radića i pokreta u toku cijelog vremena, dok mu je on bio na čelu (izuzev neposredno pred smrt), mogla bi se svesti na konstataciju: međusobna uslovljenost nesposobnosti i nemogućnosti da se prevlada strančarska ograničenost, nacionalna uskostrudnost i klasna isključivost.

Prerana smrt onemogućila ga je da, konačno, djelom dokaže koliko je njegov preokret bio iskren i realna posljedica dvadesetgodišnjeg iskustva. Svima koji o djelatnosti HSS misle, govore ili pišu uskraćena je prilika da se razuvjere od izvjesnih sumnji vezanih za njegovu ličnost i stranku, te da se uvjere da je za razliku od ranijih slučajeva ovog puta zaista riječ o korjenitoj promjeni koja je trebalo stvarno da se realizira. Ova pretpostavka je utoliko umjersnija ako se zna da je utjecaj S. Radića na aktivnost HSS i pokrete u kojima je i stranka sudjelovala bio ogroman.

Umjesto zaključka, moglo bi se rezimirati da su koncepcije HPSS — HRSS — HSS, ukoliko su se ticale BiH, uostalom, kao i sva njena djelatnost, bile predestinirane opštim društveno-ekonomskim, političkim i kulturnim prilikama, da se tretman BiH bazirao, sve do pred kraj života njenog predsjednika, na uskostranačkim, ekskluzivno hrvatskim osnovama. Politički karakter mnogih neriješenih pitanja, i još više predimenzioniranog hrvatskog pitanja, oduzimao je naporima za njegovo konstruktivno rješenje, za afirmaciju tzv. narodnog sporazuma često evidentno prisutnu dozu iskrenosti. Uočljiva je, kad se *in continuo* prati razvoj gledišta Radićeve stranke na BiH — evolutivna nit. Njeno sagledavanje je rezultat jedinstva suprotnosti koje je toliko karakteristično za stranku i njenog vođu. Isuviše dugo su vođstvo i njen predsjednik, nalazeći se na idealističkim i buržoaskim pozicijama, zavedili i sebe i pristalice koje su okupljali. Višeslojena, a organski nejedinstvena, s praktične strane uska seljačka, a s deklarativne, šira, socijalna osnova (sa građanstvom), dakle, bez svog prirodnog saveznika (proletarijata) bila je korijen nepotpunog uspjeha stranke — pokreta u cjelini, u BiH posebno. Zbog gotovo slijepog baziranja na osnovama seljačke ideologije, bilo je potrebno više od dvadeset godina da se sudionici hrvatske politike otriježne svojih zabluda.

Zbog svega toga, propala je i šansa koju im je bosansko-hercegovačka stvarnost poratne Kraljevine SHS pružala. Podliježući značenju brojnog faktora, S. Radić i vođstvo HSS praktično su dosljedno zabacivali one zajedničke (socialno-ekonomske i kulturne) potrebe naroda BiH, te tvrdoglavo ograničeno insistirali na izolovanom tretmanu hrvatstva i seljaštva.

Lišeni koliko značajne, toliko i kontroverzne ličnosti, čiji je uticaj bio preogroman, stranka i pokret našli su se na prekretnici. HSS je stupila u novu etapu svog razvitka i djelovanja.

Summary

Bosnia and Herzegovina becomes an object of interest for the Croat Peasant Party after 1905. The relationship CPP — Bosnia and Herzegovina is defined by the existence of both these factors within the Monarchy. Until December 1918 we have not much to do with the views of CPP, but with the formulations of Stjepan Radić. His views in this period are characterized by aurotomania counting apodictically on Bosnian and Herzegovinian territory. He has respected the need of bringing into accord the Serbian and Croatian relationships. The Croatian influence on Bosnia

has been planned to be carried out through the process of economic and cultural development of peasantry.

The society on the whole experienced until 1918 radical changes. By the Unification on December 1, 1918, a complex process was initiated within which social and national — and in this connection the Croatian issue — were important components. Evolution of S. Radić has not been taken seriously.

The fact that a part of population and not of territory became the object of Croatian policy in Bosnia and Herzegovina is the basic characteristic of post-war stage of the development of CPP. The role played by S. Radić continued to be prevalent.

Due to the general position, majority of Croats in Bosnia and Herzegovina gravitated, through Croat Agricultural Party, to Zagreb, the Croatian Block, i. e. CPP. The leadership of the Party was decidedly determined to get the mandate of the Croatian people. Having succeeded on March 18, 1923, the leadership of CPP made through Federalist Block the first steps to coming to terms with the National Radical Party, the so-called »Marko's Protocol.

Radić's Party had a continuously active attitude to the Yugoslav Moslem Organization (YMO) and the Moslem population in Bosnia and Herzegovina. The conceptions, tactics and results that the CPP could not achieve, eo ipso, negated the efficiency of the narrow partial policy.

The evolution of the attitude of CPP towards Bosnia and Herzegovina was limited, and therefore negative. From territorial pretensions and realization that widening of the national basis was inevitable, CPP arrived at the view: unity of the »proper« and »Moslem« Croats ought to be carried out. Thus coming to terms was eradicated and rendered impossible. S. Radić and his cooperators thus brought the idea of coming to terms to a cul-de-sac. The excentric political tactics of CPP could not extend the idea of equality to other peoples.

Since 25th March 1925 CPP and her leader in attitudes and practice insisted on the policy of »people's agreement«. A new course was *announced* and in the course of 1927 and 1928 it was partially realized (setting up of self-government). From 1926 onwards CPP and her leader Radić counted not on formal approachment of Moslems to CPP, but on mutual cooperation.

During his fourth tour through Bosnia and Herzegovina in November 1926, the idea of unification of »proper« and »Moslem« Croats was abandoned, and the exclusive objective of CPP in Bosnia and Herzegovina became »proper« Croats.

A detailed analysis of the leadership of CPP makes it possible to pass the statement that Bosnia and Herzegovina were more intensely treated on the grounds of economic support and backing up the idea of self-government. Verbal statements concerning the need of overcoming the activities within the party framework are present. Lack of *Croatian* basis urges the idea of reorganization of the state. CPP was neither capable to overcome its narrow party interests in Bosnia and Herzegovina nor was it given a chance to do so. The leadership of CPP and its president deceived both themselves and their followers for a too long time. Practically narrow, agricultural, and verbally wider social basis (including the town population), i. e. without its natural ally, the proleteriat, was the root of its incomplete success in Yugoslavia in general and in Bosnia and Herzegovina in particular.